I

У Степана Федоровича Гамзи пир на увесь мир. Усе місто з'їхалося — на Зелену горку, або в Золотий горішок, як звали кругом в околиці один з найлюбиміших Гамзою хуторів його безмірного маєтку.

У його їх чимало було і в Сокиринцях, і в Перерубі, і коло Вовчої долини, та ні одного так не укохав Гамза, як сю Зелену горку. Ще замолоду він наткнувся на сю місцину, — високу гору, покриту лісом і трохи не з трьох сторін оповиту чистою, як срібло, водою вередливого Псла. Місце було глухе та дике! Столітні дуби, височенні осокори та широковіті липи укривали його своєю густою тінню, по краях густа ліщина, колючі терни та шипшина не давали ні пройти, ні проїхати. Що було там звіру та птиці усякої: зайці, лисиці, вовки, сороки, кібці, орли, як черва, кишіли, плодились і виростали на волі. Ніхто їх не чіпав, ніхто не рушав їх таємного покою. Аж поти молодий Гамза не скинув свого ока.

— Чиє се помістя? — спитав він прикажчика Йосипенка, проїжджаючи одного ранку верхами арабських жеребців, за котрих не дуже давно Гамза заплатив дві тисячі карбованців.

— Наше, пане, — рубав йому Йосипенко по-своєму твердо, дебело, Гамза любив, як хто перекривляє "хахлацьку" мову.— Тут ліс, пане, — золото! І на цілому світі такого дубка кат має. І в Гетьманському лісі не таке.

Пан придержав коня і, прищуривши очі, любувався горою. Правду кажучи, було чим і полюбуватися. Сонце підбилося вже височенько… гора, укрита золотим світлом, наче зачарована, стояла у тихому прозорому повітрі. З того боку від Псла легенький туман здіймався сизим димком, курився поміж деревом, з сього боку, — сонце прорізувало чорну тінь густого лісу, на самому шпилі — на рівній полянці

— миготіло, як на воді, сонячне сяйво. Сотні солов'їв щебетали по кущах молодого поросту, горлиці туркотали в ліщині, зозулі неугавно перекликались, перелітаючи з деревини на деревину, відкілясь здалека доносився глухий клекіт. Ліс просипався, продирав очі.

"Гарна місцина! — думав, любуючись, Гамза.— На отій поляні та вибудувати дворець з башнями, з шпилями, а кругом по низу розселити кріпацтво", — і Гамза від радості кусав краї своїх чорних вусів.

Трохи згодом він торкнув коня і напрямився в гущавину.

— Пане, там небезпечної — поспішаючи за ним, сказав Йосипенко.

— А що?

— Вовків достогибелі.

Пан не сказав нічого, тілько дав коневі острогами в боки. Йосипенко простував ззаду, і незабаром обидва окрилися в лісі. А через півгодини ясне сонце освічувало їх аж на поляні. Звідти ще краща, ще показніша здавалася околиця: гора вся аж горіла сонячним світом, тоді як підгір'я курилося легким туманом. У самому низу у крутих берегах гадюкою лелів Псьол, ген далі, широко розливаючись по жовтих пісках, зараз за Пслом, у садках тонуло село, далі, через лісок, друге, третє… здається, вони зчіплялися сизими лугами. По праву руч — розлягалося нив'я голубе, червоне, чорне, зелене та жовто-золотеє, — здавалося, нарочито хто укрив землю цвітними поясами. По ліву руч, як на долоні, вирисовувалося місто з своїми церквами, високими будинками, темними садками. Сонце викочувалося з-за гори, на котрій стояло воно. Ніяке перо, ані щітка маляра не передала б тієї чарівної ігри, яку, витівало сонце з містом: воно горіло-палало, страшна пожежа не світить ніколи таким величним світом. Пожарище завжди будить важку думку про розор, про людське нещастя, його вогонь немилосердно жре-поїдає, що стріне в дорозі… Ось ясно-ясно запалала нова будівля, — огненні язики

лижуть її високу оселю, страшенно крутяться кругом, іскрять, криваве зарево разом з димом стовпом піднімається вгору. Страшно! Чується крик людський, чуються їх сльози... Не те тут: огонь огнем, тілько не рушить він ні високої церкви, ні низької хатини. Хоч тисячі тисяч огненних іскорок горять, стрибають на їх, диму зовсім немає. Чисте прозоре повітря хвилюється рожевим світом, чорна тінь неосвічених місць не углем пожежі чорніє, а ще краще одрізняє ясну сторону. Ненароком променяста стяга ускочить в чорну середину... усміхнулася тінь — не знать де і ділася... Велична ігра, дивовижна картина! Дивився б — не надивився; любувався б — і вмер би, любуючись.

Недаром і Гамза задивився так, і його серце билося радістю, його очі горіли, любуючись. "І як ніхто досі не бачив сього чудовного місця? — думалося йому.— Важне місце. Тут безпремінно треба оселитися. Отам дворець поставити, туди геть служби, по горі і Пслу завести садок родючий. По той і другий бік гори у долинах оселити кріпацтво. Іменння треба пригадати. Зелена горка абощо". І, повернувши коня, він повернув назад, у місто.

Молода Гамзиха устала якраз і в розкішному ранковому одягу дожидала чоловіка чай пити.

— Та й довго ви як загулялися сьогодні, — привітала вона його, вимитого, перерядженого у щоденний одяг.

— Ах, душко! Яке ми одкритіє зробили! — радо скрикнув Гамза і почав розказувати жінці свої походеньки. — Нащо нам і за границю їздити — своя Швейцарія під боком.

— То поїдьмо удвох. Поїдьмо?!— і питалася і разом настоювала пишна Гамзиха.

— Підожди, душко, дай дорогу проложити. Там такі нетрі! такі пущі!

Незабаром після того ціла сотня кріпаків з сокирами, заступами, лопатами були направлені на Зелену горку. Столітні дуби, зачувши уперше стук сокири, похилилися: не одному з їх довге життя вкоротила рука чоловіка. Наче побиті велетні, лежали вони по горі, по низу. Серед забутого місця пролягала широка дорога аж на гору. Грабарі зрівняли її, розгладили, хоч котись.

Гамза і Гамзиха не забарилися покататися: в один з хороших літніх вечорів, перед заходом сонця, легенька коляска, запряжена парою ситих жеребців, вивозила їх на гору.

— Ах, голубчик, какая прелесть! — одно викрикувала Гамзиха, не знаючи, де й на чому зостановити свій погляд.

На горі ще більше кричала і дивувалась Гамзиха. Гамза не потурав жінці: то доля жіноча дивуватися, а чоловіча — дива робити. Він задуманий ходив, розміряв ступнями гору і викладав, що і де вибудувати.

Знову гора обізвалась, загула; з губернії приїхав будівничий, ціла артіль кацапів. Укрили її стук цегелля, брязкіт сокир, шугання гемблів, — робота ключем б'є! День за днем минає, а на горі, наче з-під землі, виходить одна будівля за другою. Кам'яний палац, наче іграшечка, з своїми башеньками, вишками, різними візерунками понад вікнами та понад дверима, з своїм високим шпилем посередині, — стоїть і, мов панянка та, озирається навкруги, любуючись своїм убором. По боках його, наче чепурні дітки коло пишної матері, притулилися флігеля — один під управляющого й контору, другий під приїжджих. Далі за узорчатою решоткою, що перерізала гору на дві половини, ішов чорний двір, — кухні, сараї, комори, хати прикажчикові, двірні. Кругом застроїлася гора. На чорному дворі уже і люди оселилися, а будинок, хоч і оброблений зокола, та не прибраний зсередини, остався так зимувати. На весну аж з-за границі приїхав маляр його розписувати, убирати. З усієї економії воли возили заграничну дорогу мебель.

Аж у маю увійшов Гамза у свою царську оселю. І забенкетував же він на рад остях: цілий тиждень гості не переводились, — один з двору — а десяток у двір. Усі дивляться чудовну будівлю, дивуються. Один веселий панок, підпивши, скрикнув: — Це у вас, Степан Федорович, не Зелена горка, а Золотий горішок.— Назва якраз пристала до діла, з того часу Зелена горка звалася більше Золотим горішком.

Тому двадцять п'ять років назад — багато води утекло, багато всього перевернулося: Гамзиха умерла, Гамза постарів-побілів, як кажуть, покрився снігом. Одначе з його здоровий дідуган, товстий, червономордий, високий. Дворянство його шанує, поважає, четвертий раз вибира своїм предводителем. І Гамза вірно служить своєму дворянству: як орел той надзира над своїм гніздом, так Гамза над повітовим дворянством. З якого повіту найбільше дітей учиться на казенний щот? — З його повіту. У кого найтихше кріпацтво? З того часу, як одно село великого пана забунтовало було і Гамза по-своєму розпорядився з бунтовщиками, продержавши на селі щось з місяць цілу роту москалів, — одпала в бунтовщиків повадка бунтувати. Усюди чутки: там кріпацтво, не видержавши гіркої наруги, убило німця-управителя, там самого пана задавила жіноча громада, а в Гамзи ніде нічого. Хоч у Гамзи повен двір дівчат, котрими він, як хоче, так і орудує, але ніхто з їх не тілько не підіймає руки на його, а ще моле бога за свого барина. Бо й барин не можна сказати, щоб був недобрий: не погодиться яка з дівок, зараз її заміж за кучера чи форейтера, одведе огород у долині коло Зеленої горки, вибудує хату, — живіть, працюйте. Таким побитом Зелена горка розрослася, розширилася. Широким поясом людських дворів оповили Зелену горку, з котрої, наче мати над дітьми, надзирав панський будинок над кріпацькими хатами. Горка росла по дням, розширилася-розпросторилася. Одно не гарно — своєї церкви немає. Гамза і церкву збудував. Правда, невелику, і попа свого постановив, їздив аж у губернію просити преосвященного, щоб постриг йому попа з його ж таки кріпаків, — якогось безвісного безбатченка, правда — ученого. Преосвященний постриг. І раді ж кріпаки: пан своїх у люди виводе. А піп ще радніший: так щиро служе своєму панові і перед кріпаками, і перед богом. — І бог буде гніватись на вас, коли ви що лихе

подумаєте за свого барина, — проповідував він трохи не щонеділі у церкві, і безустанно правив молебні та акафісти богові за покровителя сірих, строїтеля храмів божих.

Зовсім добре у Зеленій горці. Тепер ото у їй празник, — на панові іменини поз'їздилося дворянство з усього повіту. Гульня усім — і панам і кріпакам. Здавна Гамза завів, щоб у сей день ніхто нічого не робив. Як воно бувало по других місцях його великого маєтку-про те управителі знають, а що в Зеленій горці, то за святом пан сам піклувався. Зранку уся горка, нарядившись якнайкраще, скупчилася коло церкви помолитися богові за здоров'я доброго пана. Звісно, панів було стілько, що людям пришилося у церкву і не входити, — на цвинтарі молились. За тим пильнував прикажчик Йосипенко. І Йосипенко постарів уже, розпух, роздобрів, невстаріла його тілько щирість до пана. Уперед мужиків він стоїть і кладе аж до землі поклони, роздивляючись навкося, хто з кріпаків за ним молиться, а хто ні. Усі, здається, нічого, один от кучер Василь хоч і стоїть мов тихо, а проте ні голови ні разу не склоне, а часто, до сусіда прихилившись, шепче. Певно, не молитву, бо не усміхалися б уста сусідові, коли б то була молитва, Йосипенко тілько скоса на Василя гляне та знову й припаде.

— Чи ти бач, як наш прикажчик молиться, — за що ж то? Чи щоб пан скоріше луснув, чи ще щоб пожив.

— Про те йому знати, — одказав, усміхнувшись, сусіда.

— Видно, щоб пожив, — одгадував Василь. — Злигались удвох, доки воля вийде, обібрати нас, як липку. Собаки! — і Василь зо зла плюнув.

Його сусіда перехрестився.

— Та вже не довго зосталося нами орудувати.

— Як? — швидко спитав сусіда.

— Так. Цар велів уже нас одпустити. І от пани збираються у губернію, — яку його волю дати.

— Ну, вже то й воля буде, як самі пани присудять.

— Побачимо.

— Василю! — крикнув, не вдержавшись, Йосипенко, — що ти там усе шепчешся?

— Яке твоє яке діло? — блиснувши очима, спитав Василь.

Йосипенко аж затіпався та мерщій упав на коліна, підвівши очі під лоб, зашептав уголос: — Господи! Продли його життя довіку! — Поміж кріпаками пройшов тихий регіт.

— Скуштував облизня! А що не молодець Василь! Може, не одрізав! — чулося поміж народом, дехто спльовував.

Йосипенко, мов не чув того нічого, ще щиріше клав поклони, ще голосніше читав молитви.

Служба скінчилась. Всі пани пішли у будинок, а кріпакам в чорному дворі поставили здоровенні ослони, викотили цілу бочку горілки. Розвернулася гульня. В панському будинку чутно музика тне, своя-таки музика, а на чорному дворі стоїть гомін-клекіт. Випили мужики по корячку і загомоніли. Той скаржиться своїм горем, той тією недостачею, другий — другою. Коло Василя Кучерявого зібралася чимала купка народу, слухає, що розказує він. З купки часом доноситься радісний регіт, викрики: — Добре б було! твоїми устами, Василю, та мед пити.

— Що то Василь там розпустив свої базікання, — питається Йосипенко з почотного місця, де сиділа кріпацька старшина: він з жінкою, дворник з жінкою, дворецького жінка та садовник.

— Ат, блеє! — одказав, махнувши рукою, сторож Пилип, направляючись до шаплика з горілкою.

— Про що ж він блеє?

— Про волю дурну! — одказав той і пішов. Йосипенко похилився. Він сам уже чував про ту волю. Чув розмову і проміж панами й проміж кріпаками. Веселий панок, що приложив назву до Зеленої горки — Золотого горішка, раз, підпивши, сказав Гамзі:

— А що, Степан Федорович, — воля незабаром?

— Знать не хочу! — одказав суворо Гамза, і на цілий день насупився.

Чув він і між кріпаками. Як вірний слуга, він не витерпів не доложити панові.

— Пане! Мужики бунтуються.

— Що?!— грізно спитав Гамза.

— Про волю плещуть.

— Ні слова!— ще суворіше одказав Гамза.— Чуєш? Ні слова, коли в тюрмі посидіти не хоч!

Йосипенко сумний, невеселий вийшов від пана. Він хотів придобритися баринові, а барин і слова волі боявся. Він бачив, що те слово — гірше самої вразливішої урази доходило до серця пайового. Він бачив, від чого то. Удруге знову пішла між панами бесіда про ту волю.

— Уже визивають нас у губернію, побалакати про волю, — доложив йому удруге другий панок.

— Не буде сього! Сього не буде, — скрикнув Гамза.— Ніколи сього не буде! Я не переживу сього, — аж задихавшись, одказав Гамза.

Через те й похилився тепер Йосипенко. І панові сказати б, що Василь бунтує людей, та як ти його скажеш, як до його доступиш, підійдеш.

— Господи! — він вимовив, важко зітхнувши.— Чи вони або голодні, або холодні, що їм так тієї волі бажається.

— Піди ж ти! — додала його жінка, широковида. зубата молодиця, з начосами на висках.— Вовка як не годуй, а він все в ліс дивиться.

— І ніхто мені, ніхто так, як отой Василь. З його все лихо встає. Чи він милостю бариновою обійдений? чи він у загоні живе? Жить би, жить та бога хвалить. І йому волі забажалося, — і Йосипенко зо зла тільки сплюнув.

— Хахоль ваш народ! Дурак глюп, — посмоктуючи свою кам'яну люльку, сказав садовник-німець.— Он свой вигод не розуміє.

— Как у такова барина не жизнь, — додала дворецька.

І кріпацька старшина пішла на всі боки судити безглузде мужицтво, що як зарубало собі на носі волю, то будь вона і голодна, і холодна, і вся в латах чи драптях, аби таки воля.

День клонився на вечір. Сідаюче сонце з-за садка пишно обливало своїм світом чорне дворище, на котрому слонялося п'яне кріпацтво. Послідні променясті стяги його ще грали на золотій бані високого шпилю, на котрій, наче фартушина, віявся поволі білий флаг. Будинок увесь засіяв вогняним світом, — світ з його великих вікон сягав аж на цвітник, що розіслався тута ж коло будинку, на все широке дворище, де неграючі у карти пани ходили, позабиравшись під руки, і вели ото поміж собою розмову, що от, мов, як тепер гарно, усього вдоволь, а прийде

"воля" і де все це дінеться, куди тільки піде? Спустошиться все це, і тільки одні пустки будуть нагадувать про колишню розкіш. Другі, поболівши серцем і втомившись слухати одну гірку річ, дослухалися, як голосно розлягалися музики.

Зате чорне дворище опустіло. Жінки ще до заходу сонця розійшлися по своїх домівках. Чоловіки, правда, зосталися… бо зосталось ще трохи у шаплику горілки. Незабаром і вони, скінчивши, розійшлись, Йосипенко один снував по йому, поблимуючи п'яними очима на всі боки, мов дозорець той, шукав ними — чи не притаїлась де в глухому кутку дурна воля. Вона тепер не сходила в його з ума. То вона, як яке страховище, вишкиряла на його свої зуби із затишності, намірялася пожерти все, що було перед його очима — і се дворище, і панське, і садок, і ліс, і гори, і долини. І він журився. То, наче добра сестра, стиха підходила до його і тихо шепотіла: чого ти журишся, Федоре? Не журись, дурню. Я не яка-небудь всьогосвітня повія, що осрамлю вас. Я ваша жадана думка, таємна надія. Хіба мало ще ви перетерпіли горя? Я прийшла від того горя вас ослобонити. І Йосипенко сам собі усміхався у вуси. А справді? Чого мені журитися? Хіба мало і зо мною було всякої незгоди? Так устане не на ту ногу й на норов… Уже кому-кому, а мені, як прикажчикові, першому достається. Ти все бачиш, ти все знаєш… І сякі, такі п'янюги, злодії. Господи! Як ще ми тілько так довго терпіли… Та знову: що ж це я на Василеву стежку збіг? То ледар, волоцюга! йому теряти нічого, у його ні кола, ні двора, а в мене — он город пан подарував, вибудував хату. А що як скаже; ти забажав волі — і будь же нею довольний, а город хай буде за мною. І знову його журба нападала. Коли б так, щоб і город був, і воля. Добре б було. Тут проїжджа дорога — завів би шинок, постоялий двір. Іде чумак — заїжджав, проходе прохожий — завертає. А як же одна воля — без кола, без двора… Наче що шпигонуло у серце Йосипенка, і він, прикро дивлячись на кухню, з вікон которої видно було світло, напрямився туди.

"Ще мало того світла сходе, — думав він, — ще І вони освітили. І трохи не шкодують господарського добра. Підожди ж…" — і дійшовши

вже до порога, він круто повернув у бік до вікна. "Так краще. І підглядіти і почути можна дещо. А то тілько налякаєш".

І, приложившись до вікна, він почав придивлятись. Там була повна кухня народу: душ з вісім приїжджих парубків-кучерів, Василь, Онисько, Степан, свої дворові, душ з п'ять горничних, наряджених пишно по-празниковому: Федоська, Пріська, Гапка, Христя, Мотрона, — молоді та вродливі. Перші чотири сиділи кругом столу й грали в короля. Кругом густою лавою обступили їх хлопці і перекидалися жартівливими словами. Один Степан, як жонатий, сидів з дівчатами і, обнявши Пріську і Гапку (короля і принца), заглядав їм у карти, підказував, що ходити.

— Та не ту ходиш. Ходи нижника, — кричав він до Пріськи, штовхнувши її у бік. І та, граючи очима і згинаючись, ходила нижника.

— А ти бий вишником!— кричав знову Гапці, котра намірювалася бити тузом.— Все ж хоч одна взятка буде.

— Е, Степане! Як так помагати, то я й слухати не хочу!— сердилась Пріська.

— А що ж? Коли б ти походила королем, то там би ні одної взятки не було.

— То ти їй помагаєш?

— А то ж кому? Це моя давня любов! — викрикував він, ударивши злегка Гапку по спині.

— Мені, мені помагай, Степане! — соваючись, гукала Гапка.— І я ж тебе здавна кохаю.

— А як здавна, то й поцілуємося.

— Нумо.

І, жартуючи, Гапка цілувала Степана. Всі реготались.

— Воно, бачу, Степанові найкраще випало, — чухаючи потилицю, казав приїжджий парубок.— Я хоч би і місцями з ним помінятись, то согласен.

— А дзуськи! — одказував Степан.

— Підожди ж, підожди — я жінці скажу, як ти з дівчатами женихаєшся, — хвалився Онисько, високий парубок, син дворника.

— Ат, кажи! Хіба ще воно я й жінці не обрид. Без неї тілько мені й воля! — І, звівши обох дівок докупи, він поспіль цілував і ту й другу у їх повні червоні щоки.

Всі сміялися, реготались, жартували. Одна Мотря мовчки сиділа, схилившись на Христю. На її блідому чолику, по її чорних задуманих очах видко було, що вона далеко витала думкою від сих веселих ігр, від сих жартів, вигадок. Якась глибока туга лежала на її високому білому чолі. її ніхто і не чіпав, до неї ніхто не обзивався, один Василь тілько на неї з тривогою позирав, та й то так, щоб другі не примітили. І диво, що ще перед картами вона і жартувала, і реготалася, була ще веселіша від других, поки не зайшла річ про волю. Наїжджі парубки завели її. Другі сміялися з тієї волі.

— Коли б мені воля, то я б паничів з п'ять до себе прийняла, — сказала товстогуба Пріська, граючи до хлопців масляними очима.

— Он понаїздило сьогодні скілько, — одказала їй білява Гапка з голубими очима, — вибирай скілько хоч.

— Хай їм, всі старі та лисі.

— А тобі молодого забажалося? — спитала Христя й завела пісеньку:

Як була я молодиця,

Цілували мене в лиця.

А як стала стара баба,

Цілували б — була рада!

Приїжджі Хлопці реготалися, плескали в долоні, їм ще ніколи не доводилося бачити таких веселих, таких жартівливих дівчат. А проте, не дивлячись ні на регіт, ні на жарти, річ про волю не переривалася.

— От уже років з п'ять усе кажуть воля, воля, та усі й брешуть, — зітхнувши, сказав Степан.

— То вже ж вони щось вибрешуть, — одказала Мотря і як притихла, як засумувала, то вже ніщо її більше і не розважало.

— Чого се ти, Мотре, так зажурилася. Яке таке чуєш лишенько над собою? — спитала її Христя. Мотря подивилася на подругу, прикро подивилася.

В очах у неї сльози блиснули і, схопившись, мовчки вийшла з хати.

Хлопці було кинулись за нею.

— Не руште! Не займайте її! — крикнула на їх Христя, і вони всілися.

— Та чого це вона справді так?— спитався Онисько, дворників син.

— Чудна! — одказала Гапка.— Отака вона завжди. То весела, весела — усе б догори дном перевернула, то зразу, наче зав'яже її, — сидить, думає, думає, часом плаче.

— Молода, дурна! — одказав Степан. Поки ж ішла ця розмова у хаті, Василь тихо-непримітно вийшов у сіни. Коло сінешніх дверей, склонившись головою об одвірок, стояла Мотря і глибоко вдихала тихе вечірнє повітря. Ніч була темна, тілько зорі світили з темно-синього неба.

— Мотрусю! — підкравшись до неї, тихо обізвав Василь.— Чого се ти, моя галочко? Мотря глибоко зітхнула.

— Ходімо, посідаймо на рундуці, — одказала вона, виступивши з сіней, і опустилась на рундук.

Василь сів коло неї, обхопивши рукою кругом стан і, пригорнувши, тихо поцілував її. Вона не одхилялась, а ще мов ближче пригорнулась до його.

— Чого журишся? Чого сумуєш? Кажи.

— І сама не знаю, — зітхнувши, сказала вона.— Так чогось зразу важко стало. Так гірко. І навіщо хоч про ту волю повели розмову… А он бач, — і вона вказала рукою на будинок, звідки неслася весела ігра, лився світ, наче що всередині його палало.— Гуляють… а полягають — іди присипляти їх… О, прокляті!.. Коли б ти знав, як мені хочеться вмерти. Отак би руки сама на себе й наложила… Хоч воля, хоч смерть.

— Такій молодій та умирати?

— А вже як таке життя… Яке наше життя? Як собаку ту одірвали від батька-матері, від дому і взяли сюди старого бахура тішити…

Перед ними, наче з-під землі, виросла висока Йосипенкова постать.

— Що ти сказала?— спитався прикажчик.— Ану, ну, ще скажи!

Василя наче по голові хто обухом ударив від тих слів. Він сидів і тільки слухав, як у його голові дзвонило.

— Ах ти, поганко, мерзавко! Та ради такого барина тобі щодня, щогодини треба богу молитися, а ти, падло хамське, таке говориш. І язик у тебе повертається вільно? І не стане він руба тобі серед рота? Ходімо лишень, я тебе до барина поведу. Замість того, щоб тобі у горницях сидіти, так ти, волоцюго, повіялася до хлопців на кухню. Ходімо, — і вхопивши міцною рукою плече, він, як ту пір'їну, поставив Мотрю зразу на ноги.

— Куди? Ні з місця!!— гукнув Василь, уставши перед Йосипенком, як верства, і загороджуючи дорогу.

— І ти сюди, волоцюго, зводнику! З тебе все лихо встає. Іди й ти за нами. І тобі дістанеться на горіхи, — сказав він, рвонувши Мотрю так, що вона, наче груша, геть одлетіла.

Василь, як змій, важко дишучи, кинувся на Йосипенка і насів його, як кібець горобця.

— Ох, лишенько! О, рятуйте! — не своїм голосом залементував Йосипенко на весь двір.

Усе, що було в кухні, зразу вискочило на двір. Всі побачили таке, якого ще ніхто зроду-звіку не то що не бачив, та у гадці здумати не зміг. Де ж? Йосипенка, першого після пана, старшого у Зеленій горці, віють на всі боки. І хто ж? Кучер Василь. Дівчата полинули, хто куди знав, хлопці густою лавою обступили, чужі кинулись одіймати Йосипенка,

котрий не переставав репетувати:— О, рятуйте, хто в бога вірує! Ох, уб'є ж, уб'є, сучий син! О, рятуйте, рятуйте! —

— Рятувати тебе? — кричав Василь, садячи здоровенні кулаки і в боки, і в морду Йосипенкові.— Тебе рятувати, що на підслухи ходе, що на підкупи здався. Ось я тебе порятую.

— Василю! Годі! Що се ти — збожеволів?— гукали парубки, тягаючи його за плечі. Василь, наче острогами, обвивав ногами кругом Йосипенка і качав його за собою, аж поти не прибігла Йосипенкова жінка Одарка. Та зразу, проскочивши поміж парубками, усім своїм тілом налягла на Василя, і, хоч сама упала, зате і Василя звалила. Йосипенко, як несамовитий, схопився і чимдуж подрав у садок. За ним гналася Одарка і кричала:— Куди ти, дурню! Іди до пана! Іди зараз жалітись.— Зчинила такий крик-ґвалт, що з другого двору пани почули і прибігли на той лемент.

— Що тут таке? Чого ви, вражі сини, бійку збили? Аж ось і Гамза суне.

— Хто кого? — пита ще здалека Гамза.

— Я, я! — викрикує Василь, блідий, увесь тремтячи.

— Кого?

— Прикажчика.

— Прикажчика? — переспросив суворо пан.

— Еге, його. Хай на підслухи не ходе. Хай до нас, молодих, не мішається. Чого йому треба було? Ви звеліли — гуляй скілько хоч. Чужі люди зібрались, а він на підслухи прийшов… Я йому і дав по зашийку.

Гамза мовчав. Всі думали — пропав тепер Василь!

Всі ждали слова; узять його! Василь стояв — на все рішучий.

— Так йому і треба! — відказав покійно Гамза і, повернувшись, пішов з двору. За ним повернули й пани. Дворові і чужі, й свої, стояли і дивувались: що ж воно за знак? Такого ще зроду не було. Бувало одно словце шепне Йосипенко про кого панові — і не знать де чоловіка дінуть, а тепер усі бачили, як Василь віяв Йосипенка, і пан ще погладив Василя. Це щось та значе. Пан злякався!— шушукались дворові і ждали на завтра розправи.

Зійшло сонце і освітило сумне дворище. Всі ждали — пан устане і почнеться розправа. Василь сам дожидав її. Пан устав, кликнули до його Йосипенка. Пішов Йосипенко і прийшов, а Василя не кличуть, і ніщо не віщує нічого. Пройшов день, пройшов і другий, і третій — не чути нічого. Всі наче перед смертю ходять. "Значить, усім буде, усім достанеться", — думають дворові. Рахують, яку б його кару вигадати. Василь ні живий ні мертвий. Не їсть, не п'є, не говоре ні до кого, та і його всі стороняться, аж почорнів, з лиця спав.

Одного дня Василь вів коней повз сад до водопою. На окопі стояла Мотря і махнула на його рукою.

— Приходь сьогодні сюди уночі, — сказала вона, коли він наближався, і скрилась зразу у вишнику.

Ніч була тиха та ясна. На темно-синьому небі плаває ясний місяць, наче хазяїн обдивляється своє добро: заглядає в глухі кущі, під великим деревом розкидає, мов з павутини виткану, узорчату сітку, на Пслі плететься з легенькими хвилями, хитається на їх, мов мала дитина на дощечці, а на полях, по долині, наче сніг, розсипає свій промінь білий. Хороша у таку ніч Зелена горка: наче зачарована, спочиває вона серед того білого світу, серед срібного сяйва; нічна роса розправляє зів'яле

денною спекою листя її пишної рослини і якимсь тихим шелестом сповняє спокійне повітря. А там знизу, з лук Пслових, білим курищем здіймається туман, піднімається вгору, чіпляючись за дерева, за траву і, наче білим пологом, прикриває її ноги.

Василь, знаючи, що та дорога, котрою він водив коней до водопою, не завжди безпечна, то часом хто з поля або на поле проїде, то дівчата побіжать викупатись, не йшов заранні, хоч його, мов за поли, тягло туди. Там, певне, вже Мотря дожидає його. Хай дожидає. Краще коли ніхто не побаче, ніж розплещуть… І він, посмоктуючи люльку, снує у конюшні коло коней і зажида, коли потушаться всюди огні. А як на те — у прикажчика маячить він з вікна. Аж ось і там потухло. Тихо-тихо стало серед двору, наче серед цвинтаря, на кладовищі. Він мерщій, накинувши клямку на залізний прибой, вийшов з двору і похилив з гори до річки. Він йшов тихо, додивляючись до кожного куща, чи не хитається він, чи не видно з-за його любої йому постаті.

Ось пройшов уже і те місце, з якого вона гукала удень на його — немає, не видно. Він пішов до річки. Тихо коте у крутих берегах Псьол свої легенькі хвилі, золотом відбивають вони в місячному світі. Він став, задивився, загадався. Пройшле життя його стало перед ним, мов на долоні, та таке гірке, таке непривітне. Ні батька, ні матері він не знає. Виростав у птичниці Хіврі, годуючись птичою долею. Та Хівря була, кажуть, близька товаришка його матері. Як Хівря умерла, нікого близького у його не зосталось, його взято до прикажчика, у послугу. Пан наглядів, узяв до себе в козачки. Всі любувалися його пишним убором. Він і сам любувався ним, коли б не така гірка доля: сиди, Поки пан сидить, набивай, подавай йому люльку за люлькою. Каторжне життя! Скілько раз чубук ходив по його спині, скілько раз кучерявий його чуб зоставався у руках панових. Того ніхто не бачив. А Василь не мав нікого, кому б повідати своє горе. З дівчатами горничними він більше жив. Тим — аби пореготатися, посміятися, а не находилось ні одної, котра б пригорнула його, як старша сестра. Ось він став виростати. З козачків розжалували його в пастухи. Сміялись з його хлопці, коли побачили у рваній козачковій одежі. Заставляли бігати за

скотом, за лошатами. Не слухався — били. А то і так — кулачки заведуть, граючись, і насадять боки Василеві! Трохи та потроху обжився він, почав підніматись на ноги, у силу вбиратись. Уже були такі, кому й він накладе. На конях цілий день ганяє. Вивчився так на їх їздити, що на неїждженому поїде. Пішла про його чутка на всю економію, дійшла до пана і прибила Василя знову у двір. Дворові порядки задавили, степове життя зовсім вийшло у його з помки. Там, на степу, тілько й право — право дужого. А Василь, як найдужчий, усіма верховодив, над усіма старшинував. Тут, у дворі, не те, зовсім навиворіт, Йосипенко усіма верховодить, що сказав прикажчик — слово його закон. З першого разу не злюбив Василь Йосипенка, сміявся, глузував з його товстого ситого брюха, з його розпорядків.

— Ох, хлопче, — предостерігали його учені дворо. Ти говори, та не договорися.

— Щоб я, щоб я?— гукав, розпалившись, Василь.— Я серед його товстої пики вчеплюсь!

Звісно, все те зараз ходило до Йосипенка. І між прикажчиком і новим кучером почалися сварки, зачіпання. Почалося спершу з вівса, сіна.

— Щось у нас багато вівса сходе, — каже Йосипенко.

— Я поїв, — одказує прикро Василь.

— Та ти мені цього не толкуй! — лютує Йосипенко.— Знаю я вашого брата. Набере мірку та й понесе у шинок., — Я ж, я і ношу, — спокійно одказує Василь.

Йосипенко, затаївши на душі образу, одійде. Він би, може, що і сказав, та пан раз похвалив Василя:— отже як став цей молодий кучер, — сказав він Йосипенкові, — то й коні стали кращі. Що значить догляд!

— Та воно, барин, догляд — догляд, та сіна та вівса не знать скілько зводиться.

— На те й сіно та овес, щоб коні їли, — одказав пан Йосипенкові далі нічого було казати, нічого й до Василя чіплятись. Тим тяжче Йосипенкові. Старий не забуває своєї образи і — який невеличкий случай — зараз до Василя чіпляється.

Василь нашустриться. Ріже прямо у вічі Йосипенкові правду, перед людьми страмить. Дума, люди за його оступляться. Та не так дворові звикли. Сам на сам вони Василя вихваляють, а прийдеться до чого — зараз і назад. Не злюбив Василь дворових більш ніж Йосипенка. Гірко йому було у ті часи. Віра в добро людське мерхла, падала у його. Він зостався всюди один з молодим запалом правди та гіркого горя.

Все це зійшло йому на думку тепер. Зійшло… і, дивлячись на Псьол, Василь думав: "Тихо пливеш ти, темна річко, у крутих берегах. Золотом вигравають твої легенькі хвилі при місячному світі… Добре б, заплющивши очі, кинутись у твої чарівні кручі, пошукати спокою…" І наче що за поли його притягне до річки. Тілько що підійшов він до дуплинастої верби, що розвісила свої віти над темною кручею, де вода, мов кип'яток у горшку, крутила, як тонкий дівоцький голос прилинув до його вуха. Василь, круто повернувши, не пішов — побіг на гору. Серце його забилось, гіркі думки не знать де зразу ділися, одна тілько: вона, вона Співає і подає голос… Одна вона, моя Мотруся, що і красе се життя. Пройшовши трохи, він справді забачив знайому постать. Уся у білому, з розпущеною косою, стояла Мотря у кущі калини і обдивлялася навкруги. Василь нарошно пішов попід високим окопом, щоб вона не примітила.

— Та не ховайся, не ховайся, бачу, — сказала вона йому, коли він, підходячи до того місця, де вона стояла, присів був. Василь підвівся.

— А що, довго дожидав? Не вдалося, як думалось, вирватись. Поки дівчата полягали, поки поснули… Віком здалося. Чому ж ти не стрибаєш сюди, не бійся. Тут нема нікого… Давай руку, я тебе втягну.

Василь мовчки одійшов на противну сторону і, розігнавшись, стрибнув. Вона не вспіла подати йому руку, як він уже був коло неї, обхопив її кругом стану і, притисши до себе, дзвінко поцілував.

— Мотрусю! Мотю! Моя ти рідна! — чулося поміж гарячими поцілунками. Мотря у одній тонкій сорочині, у білій спідниці, як хмелина, обвивалася кругом міцної Василевої шиї своїми білими руками. Високе лоно тіпалось, пригортаючись до свого милого, гаряче зітхання гріло його. його очі горіли, тоді як проймав усього якийсь холод. І довго вони, дивлячись одне на одного, мінялись солодкими поцілунками.

— Ти скучив за мною? Скучив? Кажи?— граючи очима, питалася вона.

— Ох! — зітхнувши важко, одказав він.— Коли б ти знала, що я пережив за сії дні. Ворогові моєму не бажаю!

— І все дурно. Нічого з сього не буде. Ти знаєш, чого старому чортові досталося?

— Як?

— Як утекла ото я, та прямо в горниці. Страшно мені так та важко. А як почула ще, що бійка ваша і до пана дійшла, так мене і вхопило за серце, за віна. Пропав вже, пропав, — думаю! Пан вернувся сердитий.— Треба бісового сина у москалі спровадити, — сказав. У мене і душа обмерла. Се значить тебе. Сиджу, як кам'яна, дожидаю того часу, коли будуть лягати. Другі, припавши до столу, куняють, а я сиджу та плачу. Ось чую: розходяться, роз'їжджаються пани. Ось і він пішов. Мене кличуть. Пішла я, плачу.— Ти чого? — питає. Мовчу я, плачу.— Чого ти

ревеш? — питає удруге. Мене наче сонце освітило: зразу надумала, що казати. Як його, кажу, не плакати — побив Йосипенко.— Як, за що?— Я й кажу: пішли ми у кухні погуляти. Я вийшла на двір, а Йосипенко п'яний ззаду:— А ти чого сюди?— та в зашийок. Я так і впала без пам'яті. Коли підводжуся, аж Йосипенко вже зчепився з кучером. Я скоріше і втекла.— Постій же, стара собако, насварився пан.— Так, бач, він нализався до того, що й світа білого не бачить, та й укіп.— На другий день як почав йому пан читати молитву, як почав, — то він і плакав, і клявся-божився, що до суду не буде ніколи напиватись.

— Так це ти, ти, моє кохання, визволила мене? І, піднявши, як дитину, він ухопив її на оберемок і помчав у кущі. Вона тільки стиха реготалася.

II

Василь сам недавно поступив у двір, як тут привели й Мотрю. Йдучи напувати коней, він стрів коло двору на невеличкому возку дівчину з закутаною головою і коло неї стару жінку. Обидві плакали. Попереду сумний, похнюпивши голову, ішов чоловік, держачи у руках прядив'яні віжки, а ззаду — гордо виступав другий, натоптуваний.

— Здрастуйте! — привітався Василь.

— Здоров.

— Куди се?

— Вже аж нікуди, — одказав передній чоловік,

— Ти з двору? — пита задній.

— З двору.

— Прикажчик устав?

— Ні, ще належує.

— Поганяй, — одказав задній. Передній прискнув на волохату шкіньку.

Василь здивувався. Хто б се і чого? Він ще дужче здивувався, як приїжджі стали коло двору. До його донісся нестямний плач старої жінки. "Певно, не на добро приїхали", — подумав він і погнав своїх жеребців, щоб скоріше напоїти і звернутися мерщій назад, дознатись, чого ці приїхали, що за лихо привело їх у Двір.

Він застав уже повозочку у дворі коло воріт. І дівка, і жінка позлазили з возка, стояли тут. Дворник Свирид розпитувався їх щось. Василь мерщій повів коней у конюшню і сам пішов до приїжджих.

Дівка і жінка неутішно плакали.

— Та годі вам! От рюми розпустили! — гірко крикнув на їх похмурий чоловік, видно, що дуже близький їм.

— Не плач, дівко, тут тобі худо не буде, — умовляв і дворник.

— Вона ж у мене одна… одна, — насилу за плачем одказала жінка і ще дужче залементувала.

— Та що ж це? Хіба беруть куди її?— пита Василь. Приїжджий чоловік сердито глянув на його.

— Як же не беруть? Від серця одривають! — крикнула жінка.— У других он по скілько їх, та ні одної не беруть.

— А що ж у тебе вона вродлива вдалась, — усміхаючись, одказав дворник.

Василь поняв усе. І його серце зразу заколотилося, аж дух у грудях сперло.

— Та ви й везете? Ви й пустили? — бликнувши очима, спитав він. Йому ніхто нічого не сказав. Один дворник тілько махнув рукою. Це ще дужче укололо Василя.

— Я б краще задавив її своїми руками! — гаряче скрикнув Василь. На його приїжджі скинули очима. Скинула і дівка. Василь подивився на неї. Молода, чорнява, на личку біла. А сльози, як горох, так і котяться з її очей. Василь не зміг далі дивитись і мерщій сховався в конюшню.

— Хто се такий?— спитався чоловік у дворника.

— А-а!— махнув той рукою, — Кучер. Недавно ще став.

Чоловік важко зітхнув.

Василь потім бачив, як Йосипенко приймав до своїх рук добро панське, як тужили, прощаючись, мати і дочка, як батько, наче п'яний, хитаючись, вивів шкіньку з двору, і поїхали собі. Дівку взято в хату до Йосипенка, де вона була, аж поти пан не встав. Потім він бачив, як її вели у горниці, з простої дівки зробили якусь куклу, іграшку, нарядили її у дорогий, з золотими галонками сарафан, груди ув'язали так, що вони наче просились вириснути з-під тугих повивачів. Брови, і без того чорні, покрасили чимсь, а бліде личко притрусили, наче борошном, білим чимсь. Довгу косу одрізали і зоставили невеличкі пацьорочки, завивши їх у густі косички, — наче хмелем укрита голова її блискучими кучерями, помащеними пахучою мастю. На ногах білі чулочки, рипучі ботиночки. Вела її сама Йосипенчиха, низька, широка, прудкая, — наче утка, коливається коло невеличкого утяти.

Василь, побачивши, зо зла так і швирнув граблі з конюшні, що валок дістав аж до кухонь, а граблище на три часті перебилося. Увесь той день він був сумний, неговіркий, за обідом мало що їв і тілько страшно побликував своїми чорними здоровими очима. Увечері бачив, як дівку вели у баню, нарошно топлену для того. Йосипенчиха неодступно була коло неї. Як Василеві хотілося скрастись і підпалити ту баню, як увійшли вони в неї.

— Не наше і не нам! — махнувши рукою, зо зла пробурчав він собі і пішов спати.

Йому не спалося. За довгу осінню ніч усякі думки лізли у його голову, а найбільше — вони вертілися коло дівки. Коли він пригада її заплакану, горем биту, — його серце рветься від болю на часті, коли побаче наряджену — і в звіра воно так не застука, як у його стукає. Злість, наче іржа та в залізі, проточує його серце, ссе, п'є кров з його. Люди здаються йому гірше собак, своє життя — черідкою лиха та горя. І справді, що в йому веселого, порадного. Від самого малечку по сей час воно його кидало, як безпомічну тріску, з боку на бік, гнуло, нагинало. Тілько й волі зазнав він серед степів, коло коней. І звідти його взяли, і від того одірвали… І чому він не вмер малим. Нащо та добра подруга матерня, птичниця, після смерті її взяла його до себе, вигодувала, виростила? Добра, вона хотіла зробити якнайкраще, а зробила найгірше… Вона, довготелеса, худа та чорна, "суха тараня", як звали її у дворі, привиджувалась йому… Він хижо усміхався до неї, і замість дяки у серці ворушилася лайка. "Господи! — думав він, оханувшись трохи, — чи довго ще мені мучитись? Чи не краще відразу порішити з собою?.. В конюшні бантини надежні, вірьовка не обірветься. На стілець став, накинув петельку на шию, турнув стілець геть — і через хвилину, закрутившись, все перед тобою покриється темним забуттям. Зійдуться дворові, одчеплять; дехто посміється, дехто скаже: дурний, а дехто: так йому і треба. А вона буде? Вона що скаже? Чи не будуть її заплакані очі дивитись на його з докором?.. Вона подумає — і нащо? Я всього раз його бачила і за той раз гарячий його поклик так урізався в моє серце… Ні, се вигадки бабські!— шептав він знову, мов прокидаючись.— Вішатись?!

Самому вішатись? Чого вішатись? Коли б кого другого повісити… може б, краще було", — зітхаючи, прошептав він.

З того часу дівка не сходила в його з думки. І вдень він бачить її, наче перед собою, і вночі вона привиджується. Він дізнався з розказів дворових, що зовуть її Мотря і що Йосипенко, у чомусь прошпетившись, розшукав її, щоб умилостивити барина, бо барин чогось наче сердився на тих чотирьох дівок, що годувалися в горницях. Почув теж, що Мотря дуже подобалась панові, та Мотрі не подобався пан, що вона боліє часто і якась чудна стала, — то весела раз, а вдруге — цілий день скиглить. Ті чутки гострим ножем різали Василеве серце. Хоч би він побачив її, хоч би словом перекинувся… Запер, як злодій украдене добро, і на світ не випускає. З дня на день він робився сумнішим, небалакучішим; все йому на заваді.

Одного осіннього дня панові заманулося покататися. Подав Василь коней. Ситі жеребці, як змії, стоять коло будинку і тільки ногами землю вибивають. Василь дивився на їх. "Адже тілько пустити з гори, сам скочив, а їх пустив — кісточки не зостанеться — рознесуть", — подумав він і гірко усміхнувся очима… У ту мить щось застукотіло у шибку нагорі. Він задрав голову. Мотря в одній білій, як сніг, сорочці сиділа на вікні й стукала до його. Личко її було веселе, очі грали. Вона часто крутила головою і не переставала стукотіти. З-за неї видно було других дівчат, котрі хапали її за руки, за стан, тягли; вона, одпихаючись, своє робила, стукотіла. "Що то вони, граються-б'ються?" — подумав він і ще дужче задрав голову. Саме — пан вийшов, і коні рвонули до рундука. Так Василь і поїхав, не довідавшись, нащо і до кого то стукотіла Мотря. Він тілько мельком забачив, повертаючи круто фаетон, що чиясь дужа рука вхопила Мотрю за поперек і стягла з вікна. Після того йому стало легше. Хоч бачив її. Той день був для його краще свята усякого.

Удруге… Хоч була і осінь, а день вибрався теплий, погожий. Сонце, прощаючись з землею на довгу зимню пору, так вигрівало та висвічувало. Повітря ані поворухнеться, тілько довге павутиння тихо плаває по йому. Василь від суму пішов після обіду в садок і, забравшись

у гущавину молодого поросту, ліг на сонці. Кругом так тихо. Між жовтим листом хіба де навіжений горобець цвірінькне та, забачивши його, здійметься і полетить геть, а то ніщо не нарушає тихої тиші, в котрій, здається, мліє земля. Небо темно-синім непроглядним шатром розкинулося над ним чисте. Чим більше вдивлятися в його, тим все далі та далі розходиться — розширяється, чорніючи на самому дні, тоді як по верху золоте сонячне проміння стрибає невеличкими скалочками. Василь задивився у його. І так задивився, що забув і про недавній сум свій, про все на світі. Не можна сказати, щоб він і думав про що, або спав у той час. Він сам не пам'ятає, коли і як та чудова краса очарувала його своєю безмірною глибиною, безкраєю шириною, як підхопила його: і занесла бозна-куди, поділа, не знає де. Учувається тілько, що йому і тепло, і гарно, і ясно, безжурно на душі…

З того німого забуття, з того очевидячного сну пробуркав його нестримний регіт і біганина дівчат.

Після ситого обіду, коли пан ліг опочивати, вони війшли в садок погуляти на волі, погратися.

— Давайте у блохи! Давайте у блохи!— кричить чорнява на волос, а на лиці біла, як крейда, Мотря.— Любила я у блохи грати, як була ще дома, — і невеличкий ружинець покрив її білі щоки.

— Давайте! Давайте! Побігаємо трохи — кричить і Гапка, і побігла. За нею другі, її наганяючи, одна з одної регочучись. Ото вони пробігли повз Василя і розбуркали його.

Він озирнувся і своїм очам не віре, — недалеко від його, всього за кущем, стоїть Мотря, від прудкого бігу зітхання її сперлося, груди ходором ходили, бліде личко покрилося тонкою краскою, а очі так грали-горіли. Вона піджидала Христі, важкої тілистої Христі, що повагом спускалася з гори. — Та швидше!— гукнула до неї Мотря. і — Ще поспієш! Не швидчи, — одказувала та.— Он як розпалилася-розгорілася.

Та гарна яка ти стала, як трошки почервоніла. Оце якби пан побачив, — хвалила Христя, доходячи до своєї товаришки. Досі у Мотрі очі якось блищали, а то зразу, наче хто дмухнув на їх, померхли, потухли, — невеличка складочка пробігла над бровами.

— Не згадуй мені його, Христе, прошу тебе, молю тебе. Не згадуй його мені, коли хочеш, щоб я була хоч трохи весела, — жалібно прохала її Мотря.

— А-а… Тобі не подобався? Молодого все хоч. Мотря, зразу стративши і краску, і радість, тілько махнула нетерпляче рукою і, нахиливши голову, пішла поміж кущами.

— Куди ж ти? Ходімо до своїх! Он вони пішли до садовника хати.

Мотря, мов не чула, подалася кущами. Василь, притаївшись, очима позирав за нею. Як йому хотілося, щоб земля провалилася у той час під усіма дівчатами і проглинула всіх відразу, тілько зоставила її, одну її. Ось вона зайшла за один кущ і сіла до його спиною. йому не видко ні її лиця, ні що вона робе. Він, тихо піднявшись, наче кішка, покрався поза кущами. Ось уже стало видно її бліде задумане лице. Сидить вона на сугорбику, набравши в припіл жовтогарячого листу, і тихо перебирає своєю невеличкою рукою, її чорні очі задумано уп'ялися на Псьол, на широкі лани та білі піски, що тілько мріють поза Пслом. Чого вона туди дивиться? Об чім вона думає? Він підкрався ще ближче і тілько тепер запримітив, що хоч вона дивиться, та нічого не бачить, — гарячі сльози заслали їй світ, котяться по личку в припіл, одна рука покійно лежить, а друга не перестає переминати змочений лист. Була хвилина, що він так хотів і кинутись до неї, обітерти, осушити гарячі сльози, та якось задержався. "Так незручно!" — пробігло у його голові. І він манівцями покрався геть далі від неї. Спустився на самий низ і звідти сміло почимчикував на гору, до того самого сугорбику, де вона сиділа. Він здаля побачив, що вона запримітила його, та не тікає. Подаючи вид, що йде за ділом, він, похнюпившись, напрямився прямо до неї. Порівнявшись, він тоді тілько підняв голову і став, уп'явши здивовані очі

у неї. Обоє мовчали. Вона вже переплакала, хоч сліди недавніх сліз ще стояли на її лиці.

— Здорова! — перервав він перший мовчання.

— Здоров! — одказала вона.

— Ти, здається, та дівка, що недавно прибула сюди?

— Я.

— Мотря?

— Мотря. І знову обоє помовкли.

— Чого ж ти сидиш тут одна, коли подруги твої он де гуляють?

І він вказав пальцем.

— Хай гуляють.

— А ти це плакала? Вона похнюпилась.

— Граєшся листячком?

Вона зразу вишвирнула лист з приполу.

— І нащо? — спитався він, все ближче, підступаючи до неї; вона, мов німа, сиділа.

— А гарна осінь, — не скоро почав він знову.— Ще такого теплого та хорошого дня і не було.

— Гарна, коли є кому гарно, — зітхнувши, одказала вона.

— А тобі хіба погано?

— А чим мені гарно? — спитала вона, блякнувши чорними очима.

— Хіба ти голодна, або холодна? Он як тебе наряджено.

Вона прикро обдивилася свій одяг.

— Наряджено!..— тихо сказала вона і, закривши лице руками, припала додолу.

Наче хто ножем ударив Василя у серце. Він підійшов до неї, побачив, як її плечі поривчато кидались, хотів щось сказати, та не міг.— Вона плаче… плаче, — вертілося у його в голові, в очах, у серці.

— Ну й чого?! — якось ненароком вимовив він, важко зітхнувши.— Годі, перестань! — казав він далі, опускаючись коло неї.— Слізьми не поможеш горю. Слізьми нічого не вдієш. Тілько голову наплачеш. Не плач, Мотре. Не ти перша, не ти послідня… Кожного з нас те прокляте лихо зачіпає, та нехай зачіпає. Недовго буде зачіпати. Наше не за горами. Чутка про волю все росте та шириться. Діждемся її — оділлються наші сльози комусь другому!

Під той тихий гомін сумного Василевого голосу Мотря затихала.

— От бач, так і краще! — казав він, прилягаючи на траві коло неї, бажаючи як-небудь заглянути у її лице, подивитися в її очі.

— Ох, коли б хто знав, як мені важко! — сказала вона, зовсім угамувавшись, і, утерши рукавом лице, підвелася.

— Повір, Мотре, що нікому воно не легко. Усіх наше ярмо надавило. Та ще дехто вже й привик.

— А я ніяк не привикну. Тілько згадаю дім, батька, матір… подруг… та оглянуся кругом себе…— Вона не доказала, і дві сльози затремтіли на її довгих віях.

— Терпи козак — отаманом будеш!— опустивши руку на плече і заглянувши їй у вічі, сказав він. Вона, сама не знає чого, усміхнулася. І сльози давлять, а щось легке на самому споді серця ворушиться, піднімається угору, веселить її. Її наче хто рідний привітав, близький хтось заглянув у її душу, торкнувся злегка рукою її болючої виразки, і вона наче зразу заніміла.

— Здається, я тебе бачила десь, — глянувши ва його, сказала вона.— Десь чула твій голос.

— Де бачила? Як приїхала — бачила.

— То ти казав батькові, що задавив би мене.

— Казав! — вимовив він, махнувши безнадійно рукою.

— А в тебе рідні є? — помовчавши, спитала вона.

— Нема.

— Нікого?

— Нікого…

— Ні брата, ні сестри? Ні батька, ні матері?

— Нікого. Та й нащо?

— Хіба так краще?

— Та вже як там не є. Хоч те гаразд, що ніхто тебе не клопоче. Нікого ти не знаєш. Ніхто тебе не знає. Сам собі.

— Добре вам. Нам так не можна.

— Чому не можна? Хіба і вас не рівняє панський налигач?

— Правда твоя, — подумавши, сказала вона.— Та чому воно так? Усі, кажуть, перед богом рівні, а бач: один у неволі скніє, а другий п'є, розливає сльози людські.

— То люди-собаки так завели, — гірко одказав він.

— Люди? що ж тим людям робити?

— Що робити? Бити, давити пакосників, — он що робити.

— Чому ж їх не б'ють? не давлять? — одно допитується вона.

— Того, що люди дурні. Дали на себе ярмо накинути, а скинути нема кебети. Звикнися з тим ярмом.

— А що ж роблять такі, хто не звикає? Кого давить те ярмо?

— Що роблять? Тікають більше.

— Куди ж ти втечеш? Це — мандри?.. — якось боязно, наче злякало її те слово, спитала вона.

— Мандрівочка — наша тіточка! — одказав він. Вона тільки що розкрила рот, щоб сказати щось, як недалеко від їх почулося:

— Та де ж вона ділася? Куди вона заховалась? Вона злякано озирнулася кругом і, як опечена, схопилась.

— Куди ти? — спитав він.

— Он мене кинулись. Шукають. — Прощай. Виходь коли-небудь сюди…— і він не вспів попрощатись з нею, як вона поза кущами побігла назустріч дівчатам.

— Бач і ми шукаємо, шаримо її, а вона он проходжується.

— Я ходила аж до купальні. Там так гарно, — казала вона…— Листя багато понападало. Вітру зовсім немає. Тепло, як літом.

— Ходімо і ми.

— Ходімо.

І Мотря повела дівчат геть у противну сторону від того місця, де зостався Василь.

Після того разу Василь частіше і частіше почав навідуватись у садок. Іноді і дощик осінній моросить, а він після обіду забереться між гущавину — сновигає. Отут вона ховалася, отут сиділа… І йому легше й тепліше зробиться на серці. Хоч одна знайшлася душа така, з котрою він побалакає як слід, котра глибоко зазирала своїм чорним оком у його душу.

Коли ясна лучиться годинка, то й вона вибіжить. Стрінуться, походять поза кущами, побалакають, вона пожаліється своїми болями,

своєю досадою і розійдуться задоволені обоє. Вона з якого часу стала хоч сумніша наче, зате рівніша, тихша, — не переходила відразу од заливного реготу до гірких сліз, як було спершу.

Раз у неділю Василя стрів пан у садку. Пан не сам був, а з дівчатами. Сонце так ясно світило і гріло, що панові аж стало жарко. Він, скинувши шапку, утирав платком своє сите запотіле лице і реготався з вигадок та іграшок дівчат. А вони одна перед одною вихвалялися та бігали, крутилися перед ним, то стрибали одна одній на плечі, то ловили за довгі коси.

Одна Мотря покірно в стороні ішла собі, похнюпившись.

— Чего ты, милашка, такая скучная? — підійшовши до неї і вщипнувши за білу круглу щічку, спитався її пан.

Мотря повними суму очима дивилася на пана.

— То вона ще не розгулялася. Позвольте, барин, нам її прогонити, — весело мовлять до його Анютка та Хівря.

— Прогоните, прогоните! — усміхаючись, сказав він. Дві здоровенні дівки, ухопивши її за руки, помчали поперед себе. Мотря бігла, спотикалася, боялася упасти.

Пан стояв, плескав у долошки і реготався. На той час саме Василь виткнувся з-за куща. Побачивши пана, він скинув шапку і вклонився. Панове лице зразу почервоніло, а очі покосились.

— Ты чего здесь?

— Ходив, барин, на купальню подивитись.

— Твоє место в конюшне. Ступай! — грізно сказав він і одвернувся.

Василь тілько скрутнув головою та заскрипів зубами. Він чув там нанизу крик Мотрі… У його очах блискавки засвітили і, тілько побачивши, що за Мотрею ганяються дві дівки, він заспокоївся. "Граються", — подумав він і похилив у двір.

День був гарний, а ніч випала ще краща. Висипали зорі по небі, зійшов місяць, повний, здоровий, як діжа. Нема тієї сонячної спеки. Легенький морозець оббива лист з дерева, устилає траву срібним інеєм. Василь ще не перебрався з свого літнього захисту у хату — під сіряком саме добре спалося. Він ліг зарані, та сон не впокоював його. Крізь щілини пробивався місячний промінь у його темну конурку, мережав ясними поясами його постіль і долівку.

Думки снували у його голові. Він роздумував об своїм гіркім житті: "Сам мучишся і бачиш, як другі мучаться. І як то довго воля забарилася. Де вона застряла? Коли б воля, одружився б він на Мотрі, вона така добра дівчина, і зажив би. А то яке його життя буде? Та чи і віддасть лиш пан її йому? А вкрасти та на вільні степи, — подумав він та аж усміхнувся.— А справді вкрасти. То ще попожди тієї волі, а то зразу та й воля. Сам собі дав волю. Та чи схоче то вона? А чому ж не схоче? Он мучиться як, ще б не схотіла", — і він схопився з постелі, накинув на себе сірячину і вийшов надвір. Тихо, ясно. На чорному дворі все спить, і собаки навіть позалазили в свої конури, А в горницях, там на горі, де дівчата, — ще й досі "світиться. А що, як піти в садок: звідти видніше до їх, як підгледіти, що вони роблять? Чи й Мотря між ними?— І Василь мерщій покрався в садок. Крадучись, пробрався він гущавиною вишень і вийшов якраз проти цвітника. Місяць, піднявшись угору, прямо лив світ на галерею, де щось, склонившись на решотку, стояло. Бистрий погляд Василя зразу пізнав Мотрю, і він тінню направився ближче.

— Мотрушко! — тихо окликнув він її. Мотря стрепенулась, підвела голову, подивилась кругом і тихо зійшла з галереї. Уся в білому і облита

місячним білим світлом, вона, наче причуда, колихалась поміж високими кущами квіток, подаючись до його.

— Чого тобі? — тихо спитала вона, наблизившись до його.

— Ти вже спати зібралась… А мені не спиться…— глухо одказав він.

— Наші всі вже полягали. Мені душно у хаті, я і вийшла прохолодитись. Ходімо, походимо.

Вона була в одній сорочці та в білій спідниці. Чорні коси хмелем порозсипалися по її круглих плечах.

— Ти змерзнеш, прохолодишся.

— Мені душно, ходімо.

— А як тебе кинуться?

— Хай собі! — і вона пішла вперед. Він за нею.

— То ви гралися сьогодні вдень, що ти так кричала?

— Заманулося ж старому чортові… нічого робити…— і вона сплюнула.

— Знаєш, що я надумав оце, Мотре? — пройшовши трохи мовчки, спитав він.

— А що?

— Утечемо відсіль…

— Куди? — і вона стрепенулась, наче мороз пробіг по їй.

— Ти змерзла. Я тебе пригрію хоч сірячиною.— І, пригорнувши до себе, він прикрив її полою, її кругле плече саме прийшлось коло його бока. Крізь тонку сорочку він чув, як її тіло горіло. Він її ще ближче притиснув до себе і обвив усю своїм широким сіряком. Вона здригувала.

— Отак, отак! — казав він, пригортаючи її, — щоб не замерзла.— І, зиркнувши у блискучі очі, пригнувся. Вона почула на своїй щоці тепле зітхання, гарячий поцілунок. Вона ще ближче пригорнулася, їй здалося так гарно, так тепло коло його.

— Мотруню! серце моє! — і знову поцілунок… знову… Він, здається, крався все ближче та ближче до її рожевих уст. Вона повернулась і незчулася, коли і як злилася своїми устами з його. Щось її наче вщипнуло і обляло такою солодкою утомою. Вона не здужа далі іти і, обвивши руками його шию, склонила свою важку голову йому на груди. Вона чує, як у його серце стука і, здається їй, — вона займається, вся горить, і їй так гарно горіти тим огнем, тліти на такому жару.

А він одно шепче:

— Утечемо, моя добрая! Утечемо. Хіба мало ти звідала тут горя, одлила гарячих сліз? Коні у пана добрі. До світа — і вітер нас не здожене.

— Куди? до батька-матері?

— Ні, серце. Далі-далі. Світ за очі. Щоб і люди нас не бачили, щоб їх гомін не лякав нашого щастя.

— Ох, Василечку! — сказала вона, повернула його лице до місяця і, заглянувши своїми огненними очима у його очі, пригорнулася до його, дзвінко поцілувала… Земля, здається, заколихалася під його ногами. Він

наче посунувся з гори. Коли він очумався, її вже не було коло його. Він сидів на землі, коло його рядом лежав його чорний сіряк і чиясь скора хода роздавалася аж на галереї. Він божевільне позирнув кругом, — пусто-глухо. Одні тіні від густо вкритих жовтою листвою вишень колихаються коло його по землі, стрибають йому у вічі. йому стало так зразу боляче і гірко... гаряче зітхання намірялося наче розірвати йому груди, і він від немочі зліг на сіряк.

III

Як не приставав Василь до Мотрі: утечемо, вона завжди уміла викручуватись так, що не скаже йому нічого. Скоро зима настане. Де ми будемо сходитись, де будемо бачитися? Вона і поплаче, а все-таки нічого не скаже. Настала зима. Глибоким снігом позаносило колись зелені гори, у садку поміж деревами понасипало кучугури. Там, де солов'ї щебетали, тепер вітер, наче голодний вовк, виє. Тяжко Василеві. Поблід він, засох, на себе несхожий. Якщо побачить Мотрю у неділю в церкві — то й гаразд. Обміняються вони німим поглядом.— Скучила я за тобою, — кажуть ясні журливі очі Мотрині.— Не послухалась мене! — докоря своїми Василь. Та отак, не промовивши одно другому слова, і розійдуться до другої неділі або якого свята.

Сумно минала зима. Ні одна чутка про волю не доходила до кріпаків. Прошлу зиму і літо скілько було гомону про неї, а се, наче все крізь землю провалилося: ніхто нічим не порадує, не звеселить.

— Казали, воля буде — та так і збрехали, — гомоніли між собою люди.

Нетерплячі тілько зітхали. Найбільше всіх Василь, йому все тепер обридло, надолужило. Саме життя здавалося таким гірким та пакосним. А тут ще і Йосипенко підпіка та підогріва. То конюшня чому не вичищена, то сарай не виметений. Наче бите скло, Василь ковта ті гіркі докори, і гострими ножами повертаються вони в його серці. Він би вже

давно огризнувся і окрисився проти панського полигача… Не дай же, боже, справдиться його сварка: з двору тебе, як дохлу собаку, викину з усім гуздром! І він більше не побаче Мотрі, вона навіть не знатиме, де він дівся. Краще йому змовчати сьому напаснику, краще перетерпіти лиху годину… Он весна йде. Розтануть сніги, садки розів'ються… А може, йому таки вдасться уламати її. А йому — аби її вирвати, а там йому ніщо не страшно на світі. Страшно, як її замучать тут.

Іноді він навпаки думає: "Ну ради кого я тут мучуся? Казав я їй, присоглашав — утечемо… Не хоче? І хай гине собі. Чого ж я буду гинути тут? Наплювати на все. Діжду ночі — прощай, кому мила напасть та неволя!" А прийде ніч — жаль цуркою скрутить йому серце. Проймає наскрізь душу, одбере силу, одбере міць. Як він найдорожче для його усього на світі кине домучувати отим катам? Ні, коли покидати, то разом краще гинути. Ні, ще він не здурів, не збожеволів. І на другий день Василь чистить конюшню, коней, вимітає сараї, обтирає козирки-сани, — як і вчора, як і позавчора.

З весною знову прийшла чутка про волю. Незабаром, незабаром вона прийде. Не більше року пройде і — воля. "Рік? Легко сказати рік, — думав Василь.— Коли кожна хвилина, як іржа упивається в тебе, як шашіль точе. А то рік? Краще б і чутки вже не було, та зразу. А то поманять-поманять, та і знову жди".

Літом, правда, легше робиться. Забуваєш об своїй неволі. Підеш у садок, цвіте так усе, пташки щебечуть. Псьол, як дзеркало, блищить проти сонця, — простір усюди, розкіш. І без волі — воля. А тут ще, дивись, Мотря вискоче. Утіше, пригорне його.

— Утіхо моя! — каже Василь.— Ради тебе тілько сю зиму зимував.

— Підожди, дождемо волі — не так заживемо.

— Поберемося ми, Мотре.

— Що б робила я тут без тебе? Умерла б досі, — хвалиться вона.

Василь подужчав — побадьорішав. Знову з Йосипенком рубається, не вступа йому ні в чому. Досада Йосипенкові. Він знай ловить на чому-небудь Василя. Раз застав їх в садку. Мотря з-за кущів перекидалася з Василем жартівливими річами. "Еге", — подумав Йосипенко. І з того часу почав за обома помічати.

На іменини панові зовсім був піймав. Не втечи він від пана, розкажи усе по гарячих слідах, — бог зна, чим би воно кінчилося. Певне, Василя давно спровадили б з двору, та й Мотрі дісталося б. Було вже раз так, як накрив пан лакея з горничною: лакея кізяків різати приставлено, а горничну обстригли і, вимазавши голову дьогтем, — вигнали з двору. Те ждало в дворі Мотрю, та Мотря попередила. Вона так укоськала пана, що ще Йосипенкові дісталося.

— Шкода! Йосипенко вже не в тій силі, що був, — шушукались дворові між собою, і не стали так падати біля його, як спершу падали. А Василь у вічі сміється: — А що взяв? Накурив?

— Шкода! Старіє наш пан!— хвалився Йосипенко поміж своїми близькими.

— Я давно тобі казала, пан не бог, — підбива його жінка.— Так ти увірував, як у бога, у його. От тобі ця віра і далася взнаки! А ти чуєш, що кріпаки плещуть? Волі ждуть… Чого ти дивишся? Щоб, як воля прийде, — голодним на волю виходити? Йосипенко одмовчувався, а проте на вуси мотав слова жінчині. Менше почав на дворових клепати, на великі сходи жалітися.

— І бог його святий знає, чи воно такі роки настали? Мов же і не нехтуєш нічого, бережеш, як око, а дивись — недостача та й недостача, — казав він панові, коли той запримічав великий розход.— Уп'ять же

прийдеться своє добро продавати — за безцінок ще, а в городі що купити треба — ціни не закажеш.

Пан тілько одказував на те: — Аби мені чесно було. Чуєш, Йосипенко? Аби чесно, кажу, було.

— Скілько літ, барин, служимо, та хай тому добра не буде, хто покривить душею перед таким паном.

— То-то, гляди ж!

І Йосипенко глядить. Урожай того року не дав того, чого ждалося. Хоч люди справді кругом скаржились на недорід, та не можна того було сказати про панові поля, а проте хліб пішов по меншій ціні, ніж торік.. Жиди хвалилися панові, що і їм нема ніякого бариша. Хоч у других панів вони пшеницю купували по вісім гривень, а в його по шість, жито по полтині, а в його по два семигривеника.

Чутно було між дворовими, ніби Йосипенчиха комусь-то хвалилася:

— Коли б ще таких хоч два роки, — то хоч би й воля приходила — не страшно.

А на осінь люди ще сміливіше заговорили про волю.— Об різдві безперемінно цар обіцяв її дати, — казали одні.— Об різдві не об різдві, а об стрітенні щось-то буде. Не тілько літо з зимою стрінеться, а й люди із волею.

— А може, з лозою? — деякі сміялися.

— Чого доброго, а лози багато по Пслу наросло, — жартували другі.

— Та й прикажчик наш і пан не від тих грошей.

Настала осінь. Дощі, тумани непроглядні, калюжі невилазні. Знову Василеві туга упилася в серце: не вільно йому бачитись з Мотрею. Хіба, як ненароком забіжить вона у кухні з другими дівчатами.

Після Пилипа сніг упав. Морози жаркі зарядили., Чутка пішла — пан жде сина у гості об різдві аж з столиці.

Ось і він приїхав. Коли б не в панській кареті, то й не сказав би, що то син Гамзи. Одітий по-простому, по-міщанському, — у каптані, у матнистих штанях, в червоній сорочці навипуск. Звісно, тільки все те з дорогого оксамиту та шовку.

Батько неласково прийняв сина за одяг.

— Що то у тебе за таке манаття? Хрестяне побачать — сміятись будуть.

— Тепер, — одказує, — в столиці така мода.

— Мода?.. гм! А що ж ще у вашій столиці?

— Воля у всіх на умі і на язиці. Воля, батюшка, воля!

— Не кажи ти мені сього. Не ображай мого серця. Брехня. Нічому не вірю. Ще наш мужик не дожив до волі. Ще його треба добре у руках держати.

— А от незабаром повірите.

— Не повірю! І слухати не хочу!— кричить старий. — У мене сто канчуків тому, хто з кріпаків сміє казати про волю.

— Ну, то ви вже дуже...— почав син.

— А то так, як ви? Начепе на себе чекмінь, у мужика нарядиться — та й дума, воля незабаром. Ще не позсувалися з глузду ні цар, ні його міністри. То ви тілько, молоді, каламутите людей. Учать вас чорт батька зна чому, — і пішов старий, аж піт на йому холодний виступа, аж посинів увесь.

Син недовго гостив у батька. Всього три дні пожив, а то поїхав по знайомих, по товаришах, по панах — знайомитись.

Гамза аж занедужав після того: з хати і ногою не виступне, нікого не пуска до себе. Як павук, закутавшись у свою павутину, сидить і щодня нові порядки уводить: то щоб уся дворня через три дні являлась до його на показ. То серед будня велить попові службу правити-щоб усі у церкві були. Наче з глузду зсунувся!

— Ні, воно-таки, мабуть, щось та є! — казали дворові і ждали чогось-то. Ждуть не діждуться. Ось і стрітення прийшло і пройшло — не чутно нічого. Пройшло ще два тижні. На середині третього прибіг з городу до пана козак верхи. Кинув щось і побіг далі.

— Що таке привіз козак?

— А бог його знає.

На другий день чують: у сусідньому селі в церкві волю читали.

— Що ж це гларавчанам дали волю, а нам і ні? — загукали горішани, — Як же се так?

— Ходімо до пана. Спитаємо, чому се він волі не читав, — раяли одні.

— Чим до пана йти, то спершу до Йосипенка. Він там треться у горницях. Він повинен знать. Пошлімо кого стороною запитать.

— Чого стороною? Чого нам лазити коло їх? Хіба ще мало ми лазили? Не вони дали — цар дав. Як вони сміють царський наказ ховати? — кричать сміливіші.

— Ходімо прямо до пана, — каже Василь.— Хай дає царську волю. Де він її дів?

Загули горішани. І дворові, і задворові. Зібралося у двір народу. Дехто побував уже і в жида в шинку, дехто і геть-то хлебнув. Других воля захмелила. Поза спиною у Василя аж мороз ходе. Серце так б'ється.

— Що ж ми так стоїмо? Чого стоїмо? Ходімо до пана! Всі ходімо! — гука він.

— А що, як брехня? — обізвалося декілька голосів. На їх всі накинулись:

— Так ви поза спиною других ховатись? Чужими руками жар загрібати? Митці. Беріть їх та вперед!

Марш до пана.

І ціла громада чоловіка в сорок напрямилася до будинку.

— Ви чого? — пита їх дворецький, заступаючи дорогу у дверях.

— К бісовій матерії Ми до пана! — накинулись на його передні.

— Барін почєває!

— Хай встає, нехай встає. Де він волю дів? Хай дає волю! — гукають зсередини.

Передні лізуть. Дворецький не пуска.

— Та чого ви дивитесь на його — у морду! — кричать п'яніші.

Василь вискочив уперед і своєю залізною рукою надавив на двері. Почувся луск. Дворецький, пустивши двері, попер, як вітер, нагору. Двері розчинились.

— Ходімо, — каже Василь.

— Де ми там помістимось? Ідіть хто-небудь від усієї громади. Ми тут вас пождемо.

— Викликай пана. Чого він там сидить? Хай виходе. Громада його зове.

Знову почали раятись. П'яні лізли уперед.

— Не пускають нас — ламай двері, бий вікна. Усе трощи. Нічиїми, нашими руками воно збудовано, нашим кривавим потом полито.

Василь здержував п'яних.

— Не руш нічого. Ми за своїм прийшли, а чужого нам не треба. Вибирайте чоловіка п'ять-десять.

— Ти йди, Василю! Ти смілий.

— Я піду. А ще хто?

— І я! І я! — чуються з купи викрики.

— Всі не помістимося. Хай чоловік п'ять-шість. Насилу вибрали. Чоловіка з шість пішло нагору. Остатні скупились коло рундука, гудуть. Кожна хвилина здається їм годом.

Аж ось чуть — тупотять зверху і виборці. Василь уперед, несе якусь бумагу.

— Ось вона! ось! — гука до громади.— Воля, братця!

— А що ж пан? Віддав? не противився?

— Пан вийшов до нас. Сердитий, лютий. Хотів щось казати і белькнув щось, та задихавсь, і зо всіх чотирьох повалився на діл. Цей папір закрутився, як голуб, над ним. Поки там його прибирали, я за волю та сюди.

— Куди ж тепер з нею? Ану покажи! Золота вона? Василь показує.

— То не воля! Воля золота. А то чорним написана. Вертайся, здобудь справжньої волі.

— Воля! — кричить Василь, — воля! Ходімо до попа. Хай читає нам, хай у церкві читає.

— Ходімо! Ходімо!

І знову ціла громада повалила до попової хати. Молоді ж побігли на дзвіницю і давай у всі дзвони дзвонити. Свято-несподіване, радість нежданна! Народ, почувши дзвонів, валив з усієї околиці, з хуторів-деревень. В несамовитому забої дзвонів він почув голос давно сподіваної волі.

— До церкви, до церкви! Воля прийшла! У церкву навалило стілько — пальця просунути нігде — і все тобі сірома-сіра, кріпацтво голодрабе. Усі раді, у всіх очі так грають. У горницях тілько дворецький та лакей і зостались при панові, а то всі пішли до церкви.

Мотря очима шукала Василя. Насилу за народом вона побачила його і без сорома давай махати рукою. Василь протиснувся і став коло неї рядом. Люди не примічали такої незвичайності дівки.

— А що, от і діждали волі, — казав він. — От і розв'язались нам руки.

— А ти знаєш, що з паном?

— Ні. А що?

— Лежить без язика. За лікарем кинулись посилати — ніхто не хоче у город їхати. Як колода, лежить і не ворухнеться.

— Значить, грець ударив! — одгадав старечий чоловік.

— Кого грець ударив? — спитався його сусіда.

— Пана. Он двірка хвалиться.

— Пана грець ударив! Пана грець ударив! — пішло по церкві.

— Ага, незлюбилася йому людська воля!

— То йому одливаються наші сльози! — сказала старенька жінка.

— Правда, тітко, — обізвавсь молодий чоловік.— Уже ж і навиварювали води з нас і понатягали жил. Коли б усіх заразом — то б то добре!

— Господь з ними! Хай живуть собі. Слава богові за волю, при волі і пани присмирішають. Не страши тепер.

Народ не переставав балакати. Ось уже і половина служби кінчиться, ударили на достойно, на молебень.

— Цитьте! Он волю читать будуть. І піп вийшов посеред церкви і почав читати. У церкві, наче у вусі, зразу стихло. Ніщо нігде не шерхне, не шелесне. Всі, поприхилявши голови і затаївши дух, слухають. Кожне слово попове чутно. Кожне слово, наче гвіздок у стіну, заходить у душу.

Піп скінчив. Поздоровляє парафіян з волею: — Ще, кажу, два роки послужити, та тоді вже і воля. А за таку царську милость відблагодарімо господа бога і помолимося йому за царя. Народ отетерів.

— Як? Через два роки аж? — хтось спитав.

— Що через два роки? Я щось не второпав.

— Воля — не що.

— Як через два роки? Це щось та не так.

— Та так же. Читав панотець.

— То се тая воля? Це не справжня воля. Я й казав, що воля золота, а це чорно написана. Це не вона. Це, видно, пан сам написав. Дурять нас.

Народ почав з церкви виходити, почав балакати поміж собою.

— То ти справді чув, що через два роки?

— Аякже. Читав. Усі ж чули.

— То це не та. Ходімо знову до пана гребувати настоящої волі. Послали якогось блазня, він і вхопив клапоть паперу. Ех, голови бідолашні!

Народ збирався у купи, базікав, гомонів. Дехто провідав і Лейбу, що шинкує геть за горою над проїжджою дорогою, і гукав, і піддрочував знову іти до пана. Душ з десять зібралося. Друга не менша купа стояла мовчки і від журби посхиляла голови.

— Чого стоїте? Ходімо разом! — гукають перші.

— Куди?

— Та до пана ж. Волі правити.

— Ідіть, коли його самого вже правцем поставило, — хтось одказав. Душ з п'ять зареготало.

— Та то ману тілько пускають. Знаємо ми, — твердили перші.

— Ну, ідіть.

Перші пішли, другі зосталися.

— Ану коли справді ману пускають? — хтось спитавсь.

— Та хтось же казав.

— Хто казав? Горнична казала. Знаємо ми тих горничних.

Чоловіка зо два одділилося і похилило навзирці за першими. Вони бачили, як ті мотузувалися коло рундука, другі стукотіли у двері, добивались у горниці.

— Не пускають, іродові діти! Гей, пускай! А то ламатиму двері! — кричить червоний на лице чоловік з затікшими слізьми очима.

— Та що ти дивишся? Бери кілок — то скоріше. Хтось побіг за кілком. Другі ще дужче скупчились і, стукаючи, кричали.

— Одчиняй! одчиняй!

Коли се де не візьмись з садка суне якийсь чоловік у кацапському одягу.

— Хто ви? Чого ви? — спитався він у людей.

— А ти хто? — не дивлячись, спитав той, що мосувався біля замка.

— Що ж то ти робиш?

— Не бач? Не відчиняють гемонські панські лизуни. Не пускають по волі — увійдемо силою.

— Що ж ви там забули? Чого вам треба?

— Волю треба — не чого. Хіба ти не чув, що питаєш? Видно й ти з однієї з ними гущі. Двері залущали.

— Налягай! налягай І — кричать перші.

— Стій! ні з місця! — крикнув той і шпурнув першого з рундука так, що аж той зубами заорав.

— А ти що таке? Ще й штурхається!

— Я ваш пан! Ні з місця, кажу, — крикнув чоловік, стоячи прямо проти хоробрих.

Дехто поступився, дав дорогу. Зостався один коваль Денис коло замка.

— Оже се панич, — почулося ззаду.

— А, мабуть, він.

То справді був молодий Гамза. Почувши про волю, він мерщій повіявся додому.

— А ти що за слюсар? — беручи коваля рукою за шиворот, питається Гамза.

— Ой! пусти! — скрикнув коваль. — Дивись, мов кліщами, давить...— і на тім слові, як груша, полетів з рундука, ударивши головою воловика, що той аж поточився.

— Вон! — гукнув на увесь двір панич, як жар червоніючи.— Роз-збишаки!

Тверезіші кинулись, хто куди попав. П'яніші боязко одступали, патякаючи.

— Що воно? — допитувався коваль, поточуючись за другими.— Дивись, яке прудке.

— Та то, дурню, панич, — хтось сказав йому.

— Який панич? Тепер нема панів. Тепер воля!

— Потолкуй, потолкуй мені!— грозиться Гамза з рундука.— Я тобі покажу волю.

— Не дуже, не дуже бришкай! — одказує коваль.— Дивись, коли здоровий, мов бик, то, думаєш, усе тобі можна. Тепер, брат, воля. Нас не буде — з голоду к бісовій матері попухнете.

Панич не слухав, що п'яний коваль базікав. Він стояв і раз по раз дзвонив у дзвоник, щоб відчинили.

— Чи вони померли там? — вимовив панич і впоследнє дергонув за дзвоник.

Почувся стук дверей. Чиїсь ступні.

— Хто там? — обізвався тривожний голос зсередини.

— Тимофієвич, ти? Одчиняй, се я. Панич. Двері хутко одчинилися і дворецький Тимофієвич бухнувся прямо у ноги паничеві.

— Барин! — заводив він.— Нещастя! Старий барин помирають.

Гамза зачинив двері і замкнув. Кріпаки стояли ген одсторонь і якось боязко поглядали на будинок, їм здавалося, що їх воля тепер навіки зачинилася там і вже її ніяк звідти не вирвеш.

Де ж Василь, що його не видко між першими? Чи його вразила кріпацька невіра і він одрізнився, чи, почувши волю, забіг без вісті?

Василь, не достоявши і служби, не прослухавши й волі, поволікся з церкви за своєю Мотрею. Він не спускав з неї очей, і коли вона вийшла — вийшов і він за нею. Узявшись за руки, вони прямісінько попростували в садок, не дивлячись на те, що чималий сніг закидав його, що їх ноги

глибоко грузли. їх щось невідоме тягло, наче несло, туди, на той пригорок, де вони уперше познайомилися, звідки так видко було і закутий в неволю Псьол, і укриті снігом луки, луги.

— Тут ми уперше стрілися… Тут ти уперше замовив до мене слово, — щебетала, пригадуючи, Мотря.— Літом тут так гарно. Он там, за отим сірим ліском, моя домівка. Дожида, видно, матінка, дожида мене. Ми підемо ж до неї?

— Підемо, Мотрусю, підемо, — шепче він.— Тепер ми і на край світа підемо з тобою. Вільні — ніхто нам не заборонить. Як орли, ми будемо літати з тобою по всіх усюдах. Ми одберемо місцину і гарну місцину, де зів'ємо своє гніздо. Вигодуємо своїх діток… Правда, Мотрусю? — питався він, пригортаючись до неї і заглядаючи в очі. Вона нічого йому не одказувала, тільки задумано дивилася в далекість.

— І чому се не літо? — скрикнула вона.-Щоб садки цвіли, сонечко гріло, пташки щебетали. Ми б пішли лугами. Ти б рвав би квіточки квітчати мене, я б збирала суниці — тебе годувала.

— Діждемо, діждемо і літа, — шепче він.— Незчуємося, як і час перебіжить. Ти тепер моя. Моя довіку. Хіба смерть розлуче нас з тобою.

Він глянув у її очі, вона у його і, кинувшись одно до одного, вони злились в довгий поцілунок, їх розбудив нестямний крик з двору: — О, рятуйте, рятуйте! — лементувало щось.

— Що там? — скрикнула вона.— Ріжуть, б'ють кого? Ходімо, ходімо скоріше.

І вони мерщій побігли у двір, куди народ збігався, де чувся крик, біганина.

Духом вони домчались до контори. Там коло розчинених дверей і витрощеного з рамою вікна стояла чимала купа народу, а Йосипенко попереду розмахував руками і викрикував не своїм голосом.

— Тут, тут, тільки що входжу в контору, аж якийсь чоловік, чорний, високий, правиться коло сундука з грішми. Побачив мене та прямо у вікно, тілько затріщало, так і виніс з рамою. О, рятуйте мене, рятуйте!

— Та чого ти кричиш? Хіба твої гроші? — питався дехто.

— Тож-то й є, що чужі. Тепер же мене у Сибірю зашлють.

— Далеко туди, та й холодно! — хтось жартує.

— А ти був? — питався того другий.

— Хоч не був, так люди кажуть, — одказував перший.

— А багато грошей? — спитався хтось Йосипенка.

— Та сила. Сила… тисяч п'ять, — лементував той.

— Ого-о!— разом скрикнуло скілько голосів.— Ото так. Отой запобіжить волі.

— Де ж сторож?

— Чорт його душу зна, — одказував Йосипенко. — Хіба мені ще й сторожа сторожить?

— Аж он він, аж он. Іч, як ковиляє. Видно, з шинку.

Справді, у ворота увіходив сторож Хомка, кривий і горбатий чоловік. Увесь, як ведмідь, заросли волоссям. Він був спершу кучером, та як поносили коні, викрутивши йому ногу і переломивши спину, його постановили сторожем в конторі. Літ п'ятнадцять він уже сторожує і дедалі теряє розум, теряє пам'ять, чудний робиться. Всі з його сміються, діти дражнять, а вія їм свариться кістки переломити. Оце скоче і кинеться... Та куди йому, кривому, угнатися за прямоногим побігачем? Ковиляє, ковиляє своєю кривинзею, та все на однім місці, тілько старих смішить. Іноді хто-небудь дасть Хомці гривню, щоб пішов випити за царство небесне пана, завіряючи його, що пан помер. Хомка піде, вип'є, сяде під конторою та плаче, плаче за паном, вихваляючи його добрість, згадуючи, коли, і як, і де їздили вони з паном. Народ аж за животи береться — регоче, а Хомка плаче, поки не надолужить уже людям. А там — упхнули його в контору і зачинили.

І тепер він ішов, випивши, розмахував руками і викрикував якісь страшні похвалки.

— Хомко, Хомко! А де був? — спитали його передні.

Хомка страшно подивився своїми червоними очима.

— Твоє яке діло? Ти спрос?

— Хомко, а де гроші дів?

— Гроші? Там...— указав на шинок.-Та не всі!— додав він, усміхаючись і вдаривши по кишені рукою, — кишеня брязнула.

— Тепер у мене гроші є. Буде з Хомки грошей, поки не стане.

— А панові де гроші дів?

— Панові? У пана гроші є! У Хомки є.

— Ти, ти… де ти був? — напустився на його Йосипенко.

— Не дуже, не дуже! Ти чого тикаєш? Кістки переламаю, — грозився Хомка на Йосипенка, тупаючи кривою ногою й замахуючи рукою.

— Так, так його, Хомко! — реготав народ.

— Я питаю, де ти був, п'янице? Де був? По шинках усе тиняєшся, а тут нещастя таке.

Тут Хомка, підійшовши до Йосипенка, нахилився, витяг з-за халяви ріг і, подаючи управителеві, промовив:

— На понюхай, коли хоч, а то кричиш. Народ так і приліг з реготу, Йосипенко з блідого став, як жар, червоний.

— Де ти був? — крикнув він на увесь двір.— Ти гроші покрав?

Хомка якось чудно моргнув і оком, і усом, і, зразу усміхнувшись, ударив себе по кишені.

— Він, він… їй же богу він. Хоч не сам, то підговорив когось, — догадувався Йосипенко і мерщій від народу подрав до будинку.

Народ реготав з штук, які Хомка викидав. Хтось крикнув Хомі:

— Хомко! та ти глянь, що з конторою сталося. Глянь на вікно.

Хомка, як ведмідь, повернув голову. Побита рама висіла тільки на одному прибої. По лиці Хомки зразу забігали якісь чудні смуги, то його кривило набік, то розтягало вподовж. Очі божевільне бігали то по вікну, то між народом. Це Хомка зразу кинувся і побіг у контору. Дехто хотів за ним піти, та Хомка зразу зачинив і засунув засовом двері. Народ

стовпився коло вікна і передні раз по раз викрикували заднім, що Хомка вироблював.

— Бач, бач, — дивується. І слова не скаже, тілько руками розведе. Упав чогось. Плаче. Гроші ліче. Бач гроші — бумажки. Хова у сундук. І свої туди. Так. От дурний! Де б ті ховать до своїх, а він свої мішає з чужими… О, закрив скриню і сів зверху.

— Та хто б се такий був тут? Похазяїнував добре.

— Може, й Хомка? — одказував хтось.

— Куди йому!.. А втім, бог його знає. Хоч він і дурний, а колись допитувався мене, чи швидко воля.

— Бачили, бачили… Йосипенко вже справився у горницях, кудись зовсім пішов з двору.

— Куди ж це?

— Аж побіг. По дорозі на город.

— Чого се? Послано, видно, чи тіка без вісті.

— А кат його бери. Тепер воля. Хоч на всі чотири сторони. Я сам думаю: куди б його собі податься.

— Куди? Хіба отак робив, робив, служив, служив, та ніякої тобі нагороди й не буде?

— А дзуськи!

— Чого дзуськи! Що ж мені кусати?

— Чого ви змагаєтесь? Ходімо краще до шинку женити волю.

— Ходімо, ходімо.

Добра частина одрізнилася і пішла до Лейби в шинок. Непитущі зосталися і розмовляли — хто ж то се похазяїнував у панському добрі.

— А не дурне!

— Та глядіть лиш, чи минуло воно Йосипенкових рук? — сказав Василь.

— А справді — старий хитрий.

— Цить. Мовчи. Мені страшно чогось, — тремтячи, сказала Мотря.— Ходімо відсіль.

І вони пішли у парі до кухні. Другі до самого вечора усе сновигали коло розбитого вікна контори, заглядали, що там робе Хомка і одгадували, хто б то справді украв гроші.

IV

Пізно повернувся назад Йосипенко. Уже давно стояла ніч над землею, і зорі виблискували з темного неба. Хто не ждав і хто діждав волі — потомилися і полягали спати. У трьох місцях ще тілько не погасло світло: в будинку, де над помершим паном, курникаючи, читав дяк, в Лейби в шинку, звідки почувався гомін, а часом і протяжна пісня пізніх гуляк:

Горілочка п'яна,

Суча журба, впряма,

— виводив хтось охриплим голосом... та Одарка Йосипенчиха ще не гасила і не лягала спати. Вона знай сновигала з одної хати у другу, часто припадала своїм широким лицем до вікна і заглядала в нічну темноту. Кожен раз їй робилося непокійніше, якась тривога обнімала душу, то їй здавалося, що хтось стука, то почувалися крики охриплого кріпацтва. Ну, що як прийдуть, що як силоміць уломляться в хату, піднімуть струс? Десять раз вона переносила з місця на місце, з одної хати у другу, якусь чималу в'язанку всякого ганчір'я.

Тихо, роздивляючись на всі сторони, пробирався Йосипенко попід людськими хатами на гору, у двір. Йому чогось усе здавалося, що коли не з-за тієї хати, то з того огороду вискоче засада і кинеться на його. Часом тріска, луснувши під його ногою, обдавала його, наче кип'ятком. Він зостановлювався на хвилину, обдивлявся кругом і знову тихо простував далі. Ось він уже поминув кріпацькі хати. Ось уже збирається і на гору. Ясно світе огонь з панського будинку, чорніє церква гострим шпилем, піднявшись угору; а дворище, наче хто вимазав його сажею. Всюду тихо, так тихо, що Йосипенко чує, як б'ється у його грудях серце. Ось він покрався попід високим забором і вскочив через невеличку хвірточку в двір. Йому відразу полегшало. До того ще і в хаті світло пробивається крізь шибку. "Одарка не спить", — подумав він і підійшов до вікна. Тихо стукнув він раз і вдруге. Щось за тінь замелькала у хаті.

— То ти? — чується голос Одарки.

— Я. Одчиняй, — одказав Йосипенко. Не забарилося світло згаснути у хаті. Ось воно показалося у сінях. Засув стукнув, одчинились двері, на порозі з свічкою у руках показалася Одарка.

— І де ти ходив досі, — сказала вона, впускаючи чоловіка у сіни, і засунула двері.

— А що, не чуть нічого? — спитав він, роздягаючись.

— Де тобі нічого. Перемліла я та переболіла душею. Панич виходив, допитувався усіх. Василь брякнув, що то ти підхопив гроші. Я, каже, був у садку, бачив би, коли б хто біг, та й слідів нема ніяких. Народ зразу поняв віри і вже хотіли струс робити, та панич задержав.

— Нічого. Ось я їм завтра нароблю струсу! — тихо промовив Йосипенко.— Завтра москалі увійдуть смиряти бунтовщиків. Нічого. А проте — заступ де?..

— У сінях.

— Гаразд.— І Йосипенко, засукавши рукава і одкотивши водянку, почав рити яму. Потім, заложивши у старий чавун ту в'язанку, з котрою носилася Одарка, поставив у яму і зарив. Одарка ще зверху примазала, а Йосипенко накотив знову водянку.

— Тепер хоч і спати, — сказав він, зітхнувши і перехрестившись. Ліжко луснуло під його грузьким тілом. Одарка дмухнула на свічку і темна непроглядна темнота зразу все покрила. Чутно було, як вона помацки полізла до своєї постелі, як лягла, позіхнула. І зразу все затихло. Нешвидко вона обізвалася.

— Ти спиш?

— Ні. А що?

— Шкода, що дітей у нас немає-сказала Одарка, зітхнувши.

— Спи краще, — сердито одказав Йосипенко і повернувся на ліжку.

Рано-рано устав Йосипенко і кинувся зразу до вікна. Сірий світ уже носився над землею, і в його димчатій млі ще не видно було нікого. У дворі пусто-тихо, всюди позапирано, всюди позачиняно. Ще позавчора у сю пору дворище вже гуло, людський гомін мішався з гомоном скотини:

там волів гнали до водопою, рички бігли з дійницями у загін доїти коров, Василь на аркані вів жеребця до Псла. Тепер тихо, наче все вимерло, або кинуло і розбіглося, не знать куди. "Воля, досипляють", — думав Йосипенко і скинув очі на контору, що якраз проти його вікон стояла. Розбита рама висіла на прибої, виставивши, наче зуби, гострі скалки побитих шибок. З чорної дірки виходила сиза пара, осідаючи на віконниці інеєм. У Йосипенка щось тяжке під серцем навернулося, коли він скинув оком на контору, і він мерщій одійшов від вікна.

— І чого так рано схопився? — спитала його Одарка, ще потягаючись на постелі.

Мовчки Йосипенко умився, одівся, зняв шапку і пішов з хати. Він, як і давно, обійшов спершу усе чорне дворище, потім напрямився до будинку. Двері у йому не були зачинені і в великі вікна блищали два огоньки. Йосипенко піднявся нагору, увійшов у велику хату, де завжди були гудючі бенкети, ситні обіди. Серед неї на довгому столі лежав тепер старий Гамза, схрестивши на грудях руки, у котрих блищав позолотою восковий хрест. Очі у його закриті, уста склепились, високі сірі брови одстовбурчились над очима, мов стріха, задрана вітром. Два здоровенних ставники горіло над його головою, кидаючи неясний світ нагорілих ґнотів на лице, — воно здавалося якесь жовто-чорне, наче з міді вилите. Коло ставників примостився дяк і охриплим, ослаблим голосом вичитував молитви. Йосипенкові чогось стало сумно, так сумно, як ще йому ніколи не було. Жаль не жаль ущипнув його за серце, а якась досада здавила його. Він підійшов до пана. Колись і стояти близько біля його було страшно, а тепер от тихо, покійно лежав він. Морозом пройняло спину Йосипенкові і він, склонивши голову низько, поклонився. Потім став навколюшки і почав молитись. Голос дяка наче подужчав, забачивши живого чоловіка коло себе, кожне слово його, мов гвіздок, доходило Йосипенкові до серця і драло морозом по жилах. Йосипенко щиро і прикро припадав до землі, здіймав очі угору, молився, потім встав, підійшов до трупу, подивився у лице і, припавши до руки, затіпав головою. Він плакав! Швидко почувся його стривожений плакучий голос: "Паночку-благодітелю!"

Сонце саме вставало, червоним заревом горіло небо якраз проти вікон і, наче кров'янії коники, забігали по стіні його перші іскорки. Дяк одійшов до вікна подивитися на світ, дати одпочинок натомленим очам. Крізь прозоре повітря ясного ранку виразно з другої гори виглядало місто з своїми білими високими церквами, кам'яними будинками, шпилі і спуски рудих глиняних гір чорніли, а долина і глибокі западини курилися туманом. Унизу гори, мов ластів'ячі гнізда, примостилися кріпацькі хатки. Білі, вони горіли тепер проти сонця і різали очі. Серед їх невеличких дворів було тихо, ні з одного димаря не піднімався дим, видно, що житці ще спали. А то що чорніє, колишеться в тумані? Наче мутна вода, суне з гори прямо на Горішок і тілько її верхів'я виблискує на сонці. Ні, то не вода, то люди, живі люди. Що ж то за щетина блищить у їх над головами, одкидаючи від себе тисячі ясних іскорок? Дяк так прикро задивився, що не чув, коли до його підійшов і Йосипенко, положивши руку на плече.

— Ідуть! Ідуть! — скрикнув Йосипенко, і лице його просіяло.

— Хто то — пита дяк.

— Москалі.

— Чого?

— Уводити волю, — радо одказав Йосипенко і мерщій побіг з хати.

Дяк ще, ще раз подивився.-Москалі, так, вони, — промовив і мерщій кинувся до книжки.— Да воскреснет бог й расточатся врази его, — почувся його сумний Голос серед хати, і зразу якоюсь темнотою вкрилася вона, то сонце посунуло за хмару, що вже давно, наче ворог, стояла і чорніла над ним.

Рівною лавою, неначе по шнуру витягненою, піднімаються москалі на гору, нога у ногу ступаючи, і тілько глухий гуп сотні ніг віддається раз

по раз у повітрі. Уперед з правого боку, нахнюпившись, ішов офіцер, і його довга шабля, б'ючись об мерзле груддя, стрибала, бряжчала. Мовчки, мов не живі, а машини, ішли вони. Не доходячи Горішка, офіцер скрикнув:

"Заході!" Уперед вискочив один москаль, за ним другий, третій, — мов з мички виводила молодиця довгу Нитку, — так одним словом офіцер витягав у довгу вірьовку москалів. Перший повертав, усе завертав набік, і незабаром усі двори і хати сонного кріпацтва довкола були оповиті москалями. Гей, всі горішани, прокидайтесь! Вставайте стрічати волю. Вставайте, подивіться: он вона, оповита блискучими штиками, прийшла до вас і на сторожі стала!.. Горішани справді почали прокидатись, — там у вікні замаячив жіночий очіпок, у другому скривлене заплакане лице дитини, з сіней виглядали розкудлані чоловічі голови.

— Москалі, глянь. Чого се? — допитувались самі між собою кріпаки.

— Где ж бунтовщики? — кричав на гору офіцер до Йосипенка, що, знявши шапку, мчався до москалів з гори.

— Здраствуйте, ваше високоблагородіє! — низько Вклонившись, мовив він, — пожалуйте у горниці.

— Да где бунтовщики? — допитується офіцер.

— Тут вони, здєсь, ваше високоблагородіє. Усі вони однакові. Вчора, як розходилися — трохи будинку не рознесли. Пожалуйте у горниці.

— Стоять здесь. Никого не выпускать, быгь наготове, — скомандував офіцер старшому з москалів і повернув на гору.

— Та й у дворі, ваше високоблагородіє, небезпечно. І там вони одним духом дишуть. Учора контору обікрадено.

Знову щось сказав офіцер. Частина москалів одділилася і, гупаючи ногами, поплелась на гору. За ними офіцер, а ззаду, як вірна собака біля хазяйського воза, Йосипенко.

Тільки що піднялися на гору, як по дорозі з міста почувся дзвінок… далі другий, третій. Три тройки, бистрих, як змії, коней мчалися прямо на Горішок. Горішани повискакували з хат, одні стояли в своїх огородах, другі посходилися в купи і сунули до шляху.

— Не подходи! не подходи! — гукали на їх москалі.

— Що се? — здвигуючи плечима, допитувалися одно в одного горішани. В деяких жінок забилось болісно серце, і вголос вони почали викрикувати свою образу.

— Хіба ми усі злодії? Так хай трусять.

— Мовчіть! — здержували їх чоловіки.

Деякі діти кричали на весь рот.

Щось неабияке затівалося, щось страшне носилося в повітрі. Що таке? що буде? Ніхто нічого не знав.

Ситі коні не забарилися вимчати на гору панів. То був справник, слідователь, стряпчий. Кріпаки при їх проїзді, низько схиляючи голови, здоровкалися. Вони мов не примічали і метко погнали коней у двір.

— Тітко Оришко! Тітко Оришко! — стиха гукнув Василь, заглянувши того ж таки ранку у кухню.

— Хто там? А що? — спросоння кидаючись, спитала куховарка Оришка, немолода вже молодиця.

— Та се я, — обізвавсь Василь з-за дверей.— Мотря спить?

— Спить.

— Хай же спить. Не будіть її.

— А ти куди? — спитала Оришка, відхиливши двері і глянувши на зблідле і рішуче лице Василя, знову скрикнула:

— Ти куди?

— Та я… Он москалі прийшли. Слободу вже довкола обступили, сюди ще простують.

— Москалі? Чого? — ще більш дивувалась Оришка.

— Про те їм знати, — і Василь напрямився іти.

— Василю, постій! — скрикнула Оришка, вискочивши у сіни. — Куди ти?

— Та вже ж нікуди. Туди де й всі! Що громаді, те й бабі.

— Василю, не пильнуй дуже. Одумайся лиш краще. Пожалій і себе і її. Вона всю ніч тілько про тебе і балакала. Тебе візьмуть — вона з собою що-небудь подіє. Не губи молодого віку.

Василь пильно дивився на широке, уже пописане зморшками лице куховарки, на її чорні великі очі, що наче ті уголля тліли з-під чорних брів, і його ще дужче морозом брало.

— Ні-ні. Не бійтесь, — заспокоював він Оришку.— Не кажіть тілько Мотрі, коли попитає. Скажіть — пішов у горниці. Я одначе туди йду.

Піду. Може доб'юся до панича, скажу йому: що це на нас таку напасть пущено? — і Василь пішов з сіней.

Оришка навзирці провела його очима. Василь повернув повз контору, і вона забачила насупроти його москалів.

— Стой! куда? — кричали москалі.

— До панича! — донісся до неї голос Василів, і зараз же почувся якийсь гуп... хтось біг, хтось гнався.— Це ж за ним женуться! — зломивши руки, трохи не скрикнула вона і вся затіпалася.

Через хвилину все стихло, а через другу — вона побачила, як валка москалів бігом промелькнула повз кухонні вікна. Вона з ляку перехрестилась...— Господи, що це воно затівається, — скрикнула вона. — Що? що? — не менше злякано схопилася і Мотря, що досі спала на полу.— Тіточко, що там?

— Москалі, — упавшим голосом промовила Оришка.

— Москалі? чого москалі? чого їм треба?.. А Василь де? Де Василь, тітко? Він не приходив?

— Як не приходив? Був.

— Де ж він, де?

— Казав, піду у горниці, до панича пішов.

— У горниці? До панича? Чого? його покликано туди?

— Еге-ж, покликано, — нескоро, роздумуючи, як його сказати, одказала Оришка.

— Покликано? Пропав же він! — скрикнула Мотря.

— Та бог з тобою. Його панич кликнув, у місто має за чимсь послати.

— Ні-ні. Ви мене дурите, його у горниці кликнули, щоб його узяти! Ви мовчите?.. Боже мій! боже мій! Я зараз сама піду туди.— І Мотря почала швидко одягатись, прибиратись.

— Куди? — питала, дивлячись прикро на неї, Оришка.— Куди ти підеш? Хто тебе пусте?

— Хто ж мене не пусте? хто не пусте? Я й так піду, — і кинулась було з хати.

— Постій, — стаючи на дорозі їй, сказала Оришка.— Оханись! Не я тебе не пускатиму, другі не пустять.

— Хто другі?

— Москалі. Он усі входи й виходи зайняли.

Мотря неймовірно глянула на Оришку, та зразу, упавши на піл, так і залилася сльозами.

Тяжко, невимовне тяжко плакала Мотря. Дух затнеться у грудях, замре. Це неначе що лусне і — роздається високий крик гіркого плачу. Оришка тільки ламає руки та стиха уговорює Мотрю. Ніщо не помагає!

Тимчасом Василь, проскочивши крізь москальський кордон, кинувся прямо у горниці, до панича. Того тільки що підвели. В уборній стояв він неодітий і умивався холодною водою, розбризкуючи її по всій хаті. Василь, як опарений, ускочив прямо туди, хоч на його ззаду лакузи кричали:— Куди? — наморгували і насукували, — вернися, мов. Так не

такий Василь. Не дивлячись на лакуз, він сміло увійшов і ще сміліше гукнув до панича.

— Паничу! Що це за напасть на вас.

— Как? какая напасть?

— Та де ж не напасть? Нас москалі довкола обступили, не випускають нікого. Що ж ми, розбишаки, злодії усі? Хто крав гроші, у кого вони на руках були, — той хай і одвіча. А через віщо ж народ таку славу терпітиме.

— Да что ты говорить? Какие москали, откуда?

— Відкіль вони — про те не нам знати, а тому хто кликав їх. Певно, з города. Москалі, як і москалі, з ружжами, у ранцях.

— Солдата пришли? — обернувся він до дворецького, що стояв у порога.

— Прийшли, ваша милість.

— Кто же их звал? Зачем?

— Не могу знать.

Панич тілько здвигнув плечима.

— "Исправник, следователь й стряпчий приехал", — доклав новий лакуза, уступаючи в хату. Панич аж скривився.

— Хорошо. Принять их, а мне скорее одеваться! — І, вхопивши рушник, побіг на свої покої.

Василь стояв і думав: — що ж тепер йому робити? Панич, дивуючись, хто покликав москалів, пішов, не сказавши йому ні слова… Хто справді їх покликав? Чи панич лукавить, чи справді нічого не знає? Коли так — це штука Йосипенка… Поїсти він рад усіх… людоненависник!

І Василь, рішивши дождатись кінця, тихо вийшов з хати. У сінях він почув крики.

— Де Йосипенко? Не бачили його?

— Не знаю. Нащо?

— Панич кличе.

— Там десь надворі.

Повз Василя пробігло два москалі і помчали у різні сторони відшукувати Йосипенка. Василь став у сінях дожидатись, чого то Йосипенка кликано.

Ось через який час і його повели. Товстий, осадкуватий, він ледве поспішав за вертливим, як в'юн, лакеєм.

— А не знаєте, чого?

— Почем мне знать.

Йосипенко, уступаючи у сіни, почав обтирати ноги, викашлюватись, готовитись до стрічі.

— Ти чого тут? — призро глянувши на Василя. спитав він.

— А твоє яке діло? Наварив, кажеш, каші!

Запливші жиром Йосипенкові очі забігали, загорілися. Він нічого не сказав Василеві і пішов за лакеєм в покої.

Василь собі покрався в коридор. Через який час до Василя виразно донісся крик паничів, тупанина ногами, упавший голос Йосипенків.

Швидко він вертався назад, похмурий, поблідлий і тіпався увесь.

— Отак! От і дожився! От і дослужився до сього! Нащо москалів покликав? А якби бунт стався? Добро не моє — про мене, хай хоч і все по цеглині рознесуть.

— Поки добро по цеглині рознесуть, то гроші у когось поміж пальцями пройдуть, — упік, мов батогом, Василь.

Йосипенко, як звір, зиркнув на Василя.

— Це ти, підожди! Ти перший бунтовщик, — крикнув на його Йосипенко.— Тебе першого б у Сибірю заслати.

— Коли б свині роги! — одказав Василь, усміхнувшись.

Йосипенко понурий вийшов з горниць і напрямився до своєї хати. Василь коло рундука став дожидатись, що далі буде.

Ось незабаром вийшов панич, за ним і другі пани. Вони тихо перекидались словами.

— Робіть, що знаєте, — одказав панич.— Вас только буду просить: минута не настолько серьезна, — повернувсь він до офіцера.

Офіцер махнув на москаля.

— Цепь снять! — крикнув він.

— А внушеніє? Внушеніє — главноє, — умішався справник.-Другим повадки не буде. Панич здвигнув плечима.

— А поки осмотр проізведем, — сказав слідователь. І всі, знявшись, пішли до контора. Вони спершу обійшли кругом, обдивилися около. Зостановились коло вікна, щупали його побиті шибки, хитали розламану раму, толкувалися — куди б його злодієві тікати, оглядали слід, котрий недалеко кінчався в садку. Потім пішли у середину. Дурноверхий Хома щось їм кричав, розказував. Сльози чулися у його голосі. Не довідавшись нічого від Хомки, кликнули Йосипенка. Той звертав усе на бунтівливе кріпацтво, раяв зразу усіх перетрусити.

Потім зібрали двірню.

— Хто і кого першого бачив коло контори?

— Йосипенка! — крикнуло декілька голосів. Йосипенко перемінився в лиці і повів довгу річ про те, як йому не спалося та як він з жінкою толкувався, що — коли б усе було благополучно. Як ранком, прокинувшись, пішов довідатись по хазяйству і, побачивши розбите вікно, наробив репету.

Кликнули слугу Йосипенкову, зажовклу, захарчовану дівчину.

— Ти не чула нічого? — спитав її стряпчий.

— Коли?

— Уночі. Не чула стуку-грюку якого?

— Ні, не чула.

— Спала?

— Я слалася у кухні. Тілько входять хазяйка та й напустились на мене: чого так рано стелюся! Чому за роботу не берешся?— А я і кажу:— Людям свято, а нам робота.— Хазяйка розсердились, вилаяли мене і вигнали з хати.

— Де ж ти була?

— Я пішла до тітки ковалихи.

— Угу…— прогув якось чудно собі під ніс стряпчий і прикро глянув у вічі Йосипенкові.

— Я її прогнала… Я її прогнала, бо вона ледащо, вона сяка, вона така, — запорошила Йосипенчиха.

Слідователь махнув на неї рукою і вона замовчала.

— Остається зробити обиск, — тихо сказав стряпчий.

— Робіть, — одказав панич і пішов до будинку. Панн пішли по хатах. Трохи не до обіда ходили, шукали, питали, розпитували — нігде нічого. У кухні в Оришки застали за плачем Мотрю.

— Ти чого плачеш? Та мовчала-плакала.

— Чого плачеш?

— Та вона з горниць, — одказала Оришка.-Плаче, — що тепер їй у світі робити… Пан умер, воля вийшла.

— Нічого, найде молодшого, — сказав стряпчий.

— А гарна, вража, — додав слідователь.

— Как твое имя? — допитувався офіцер, брязнувши шаблею.

Василь стояв у сінях і увесь тремтів. Він слухав їх жартівливі речі і, як глибока образа, урізувались вони у його серце. Щоб здержувати себе, він кусав свої губи трохи не до крові. Та як не держався, таки не видержав. Йому почувся наче крик Мотрі, і в одну мить він ускочив у хату.

Пани стояли кругом Мотрі, і той те, той друге Допитувались, жартували.

— Ти чого? — спитався стряпчий, коли Василь сміло урвався у хату.

— Я тут живу…— здержуючи сам себе, одказав Василь…— Вона моя родичка.

— Близька? — спитався, усміхаючись, слідователь.

— Про те мені знати, — понуро одмовив Василь, бликнувши гострими очима.

Пани ще трохи постояли, пожартували і пішли. Василь сердито плюнув услід їм.

— Годі ж уже, годі, перестань! он же, бач, і він, — умовляла Оришка. Мотря, котра не змогла ніяк сліз здержати, не змогла слова сказати.

Василь, прийшовши в себе, почав собі умовляти і насилу угамували її.

— Я сама не знаю, що зо мною, — усміхаючись крізь сльози, хвалилась веселенька Мотря, — і хочу здержатись, та не зможу.

Стук у вікно знову злякав її. Вона аж скрикнула.

— Хто там? — спитала Оришка.

— Ідіть до горниць. Панич усіх скликає, щось буде казати, — гукнув дворник Свирид і мерщій побіг далі.

— Якого там гаспида ще? — сердито спитався Василь і вийшов з хати.

— Та всім іти? — навздогінці крикнула до Свирида Оришка.

— Усім… усім.

Коло рундука панського будинку стояли пани і щось шептались між собою. Недалеко від їх купкою зібрались дворові, мовчазні, мов німі. З години на годину купка усе росла, більшала, все по одному та по одному прибувало до неї. Ось почувся з-за гори щось за голос, стук-гук. Дворові озирнулись. То йшли москалі, а за ними сунули задворові. Уперед ішли старі, похнюпившись, зараз за ними чоловіки, молоді парубки, гомонячи і жартуючи між собою. З боку їх тяглися жінки з дітворою, — одну несли на руках, другу вели за руки.

— Становіться всі вряд! Ближче одно до одного, — гукнув на їх справник. На москалів махнув рукою офіцер і ті зразу подались назад, стали в стороні.

— Чи всі тут? — знову гукнув справник, коли сяк-так розмістилися люди.

— Усі, — хтось обізвався.

— Чого ви бунтуєте? — гукнув він грізно. Передня лава схилила, кланяючись, голови і глухо прогула:

— Ми не бунтуємо.

— Мовчать! — крикнув на все горло справник. — Бачите ото, — і він вказав на москалів.— Махну рукою — ні один з місця не встане!

Усі мов поніміли.

— Слушать!

І справник вийняв папір з кишені і почав читати. То була воля через два роки, дворовим — на всі чотири сторони, задворовим з землею.

— Хоч на оброк, хоч на викуп іди, — додав панич і повів широку річ, що для кріпаків краще. Жалкував, що дворові без землі одходять, обіцяв пособити горю, не забути щирого за його вірну службу.

Усі мовчки слухали, один Йосипенко, стоячи уперед, раз по раз кланявся.

— Чули? — гукнув справник.

— Чули.

— Ідіть же, робіть, як і робили, служіть, як і служили. Та не бунтувать мені, а то всіх у тюрму запру.

Кріпаки почали розходитись. Спершу нехотя, один по одному одходили, похнюпившись, далі чоловіка по три-чотири. Почулась тиха

розмова:— Як се так з землею? Це значить — землю дай — та й сиди на тій землі і знову роби на пана. Щось воно та не то. Хіба се воля, що воно за воля? Он дворовим — воля, а нам це казна-що. Дурять, дурять…

Пани стояли, поки розійшлись кріпаки; вони щось шептались.

— Одначе, треба ж щось робить! — сказав стряпчий слідователеві.

— Та що ж? Сторожа посадить на казенні хліба, може, він там прийде у себе. Видно, напуск напустив на себе.

— Привести сторожа! — гукнув справник. Через кілька часу кривого Хомку вели до панів. Він аж зблід, тіпався, ще дужче шкандиляв.

Офіцер гукнув на фельдфебеля. Той вислав пару москалів і, ставши один вперед, другий позад — повели вони Хомку шляхом на місто. Ніхто того не примічав, ніхто не бачив, як Хомка, вийшовши на гору і глянувши на Горішок-став, замахав руками, заплакав.

— Ну-ну, іди, — сказав йому один москаль. І Хомка пішов, ридаючи. Його глухий плач чули одні тілько німі скелі та ховали глибокі яри гір. Увечері кухарка Оришка, даючи вечерю Василеві і Мотрі, зітхнувши промовила:

— Не йде ж Хомка вечеряти. І нащо його, бідного, взяли?

— Куди? — спитала Мотря.

— Та в город же,

Мотря болісне глянула на Василя, той тілько важко зітхнув.

Настала ніч і всіх обняла своїм мороком, своїм покоєм. Горішок наче вимер, і собака нігде не гавкала, не тілько чоловічого голосу не чутно. Світло тілько й блищить ще у Лейби в шинку. Недалеко до півночі з його вийшло два чоловіки і то спотикаючись, то хиляючись один на одного, вони простували на гору. То був коваль Денис та воловик Федір.

— Стій! — гукнув коваль, хитнувшись назад так, що трохи головою землі не достав.

— А що ще буде? — мотаючи головою, спитав воловик.

— Глянь на небо. — А що там, на тім небі?

— Зір стільки, що й з-під мого міха не вилітає стільки іскор. Та танцюють як! Іч…

Воловик щось муркнув про себе, хитнувшись на всі боки.

— От, ще зорі станеш лічити. Ходімо.

— Та ні, постой, — сказав коваль.— Адже там бог?

— А почім я знаю? Хіба я з ним горілку пив?

— Гм… Там же? — одно допитувався коваль: — І звідтіля він усе бачить… Усе чує. І собака здох, і слава богу, що здох. Так і треба. Коли ти собака — то й здихай. А за що, скажи ж ти мені, не по коневі б'ють, а по оглоблях?

— Ат, кажи!

— Та ні, ти стій і скажи мені. За що по оглоблях б'ють, а не по коневі?

— Де той у гаспида кінь узявся? І які оглоблі стирчать перед твоїми очима?

— Кінь?… Оглоблі? — узявшись у боки, каже коваль.-А Хомка хто, по-твоєму, кінь чи хто? Воловик мовчав.

— Мовчиш? Ото ж то й то! А він з неба все бачить.— Один же собака здох, а нащо ж ще цуценята зостались?

— Моя хата скраю, — одказав воловик.— Одно я тільки знаю: дурять вони нас — от шо!

— Матері твоїй дуля! — ударивши по зашийкові воловика, сказав коваль і, не здіймаючи руки, поволік його за собою на гору.

V

Бучні та пишні були по Гамзі похорони. Не в своїй церкві намірились правити їх, а в городі, в соборі. Труну, вибиту чорним оксамитом, несли пани на своїх плечах з самого Горішку аж до собору. Назбиралося їх — як розтяглися в церемонію, то голова торкалася городянських гір, а хвіст ховався ще в дворищі. Позаду їх два ситих жеребці, укриті чорним сукном, везли кришку від труни на великих дрогах.

Неабиякі, не прості то були похорони, то дворянство ховало свого предводителя, то панство співало одходну своїм розкошам.

— Бідний, не видержав, — чувся гомін між панами.

— Де його видержать? Кожний з нас за себе думав, кожен за себе болів, мучився, — а він за всіх. Багато у старому серці набралося горя, а тут ще — на тобі!

— А я казав, я казав, — щебетав пузатий круглий панок, — що те буде. Він сам мені хвалився, сам, — тільки, каже, боюся вимовити, прощайтесь, каже, тоді зо мною, — і панок перехрестився.

— Царство йому небесне! Добрий він був до нашого брата. Такого другого не буде, не дістати нам такого ніколи.

— Звісно, ніколи! Звісно, ніколи! — сумно вимовило зразу скілько голосів.

— А шкода. Ох, яка шкода! У такий час, коли такі люди потрібні — а тут, як косою скосило.

— Пропали ми тепер! — гукнув охриплий голос.

— Зовсім пропали. Він би ще здержував ту розбишацьку волю. Він би здержав її, він би оберіг нас. А без його — дивись — в одну темну ніч поляжемо ми всі під ножами лютого звіра.

Усіх морозом подрало по шкурі від тієї речі і всі, глибоко зітхнувши, замолились: "Одверни і спаси нас, святий владико!"

Зостановились саме читати євангелію. Кругом стихло, сумно серед німих гір роздався голос старого ротопопа. Аж ось півчі знову заспівали, знову заколихалися попи, рушили.

— Хто знає, обід буде? Щось ніхто і словом не обізвався.

— Аякже! Повинен бути. Хто ж кличе на обід?

— Се при старому було. До того — як до себе, йдеш було, а за молодого — хто його знає, яка у його поведенція.

— Та так-так. Молодий не. то, що старий.

— Куди йому!

— А ви чули, яку він штуку одірвав.

— Яку?

— І дворовим землю обіцяв, та ще й дурно: за вашу, каже, службу.

— О-н як? — провів здивований голос.

— А як забунтували, москалів кликнули. Усі ждали: от порки зададуть! Та й слід би було: другим наука. Так і пальцем не звелів зайняти.

— Так, так. Це по-столичному. Там у столиці думають, мужик такий чоловік, як і всі. Не жили ніколи в селі, не бачили, що то за кодло той мужик, та й кричать: брати-брати!

— А от як ці брати приступлять з гострим ножем до горла, то тоді й пізнають, що воно за брати.

— Чого доброго? Коли мій Яшка… Ви його знаєте, знаєте і мене. Слова не смів сказати при мені. Прийми, подай і все мовчки. Третього дня чую гомін у горничній. Прислухаюсь, Яшка розказує, що коли б скоріше ці два годи, піду, каже в губернію наймуся, у гостиницю. Там, каже, служба. Поварська страва… Чуєте, йому моя страва у ніс коле? Так я його за чуба та чубуком по спині, і надавав йому поварської страви.

— Вовка як не годуй, а все в ліс дивиться!

Всі знову зітхнули.

Багато було за той день гомону, жалощів, бідкання, пересудів усяких. Кожного з своїх перебирали та перетирали пани на зубах і всякий раз верталися вони до тієї проклятої волі, котра гострим ножем стала впоперек їх горла. Були, були часи, а таких ще ні було!

Та ще більше загомоніли вони, коли, скінчивши похорони, молодий Гамзенко сів на коня і гайда в Горішок, нікому слова не сказавши.

— Чи їхать то на обід, чи ні? — Кожен кожного питався, кожен, не знаючи певно, тільки здвигував плечима.

Побачивши Йосипенка, знайоміші кинулись до його.

— Буде обід? Готовилися?

Йосипенко тільки махнув рукою.

— Не такі тепер порядки пішли, — нескоро сказав він.

Як грім ударив серед ясної погоди — ті слова Йосипенкові! Дехто зо зла плюнув, дехто вилаявся.

— Хіба я того за тим падлом плентався пішки з Горішка аж у город, щоб цілий день голодному бути!

Голодні та люті пани розбрелися. Хто по знайомих, хто просто додому.

Між кріпаками теж ішли свої суди та пересуди. І вільні, бач, і кріпаки. Два роки ще покрепи. Нащо ці два роки? Щоб останнє висмоктати з нас, щоб наглумитися над нами наостанок? Уже б краще

мовчати ці два роки, а там зразу — і вільні. Так бач же ні! Ви вільні, а робіть, як і робили.

Найбільше було клопоту за землю. Як це так, землю дають, та за неї ще й плати. Хіба ми за сотні рік не заслужили тієї землі. То це довіку з неволі не вилізеш? Тут, певно, щось та не так, щось та не те. За це діло треба уміючи братись, обдивитися кругом, а не так зопалу. Треба підождати, подивитися, як то у других. До слушного часу, брате, до слушного часу!

Багато той слушний час наробив дешпоту. Пани крикнули: "Бунт!" — і сотні тисяч москалів розбрелося по селах, хуторах розоряти невелике кріпацьке добро, вибивати з спин той слушний час. Багато народу побрато, порозсаджувано у тюрми, позаслано на Сибіру.

Ось прийшла чутка — цар їхатиме.

— До царя, до царя! — гукнули села та хутори, — до його підемо, його попитаємо. Чи це та воля, що він дав, чи другу ще ждати.

Проїхав цар. Пройшли його слова: "Не буде вам другої волі", — з краю в край, вирвали не один гіркий докір з наболілого серця, виточили не одну сльозу З кріпацьких очей. Пани зраділи, і зразу пішли писатись уставні грамоти та списки. Хто йшов на викуп. Хто зоставався на оброці. І ті жалкували, і другі шкодували. Один бог знає, що краще — чи викуп, чи оброк?

Гамзенкові усі зразу пішли на викуп. Старий Гам-за, як не гаразд своє хазяйство вів, а проте усі його великі помістя були заложені в ломбард. Молодому треба десь грошей брати, треба з чого заплатити. Він і сяк і так підходив під кріпаків. Одним пообіцяв поля більше нарізати, других умовив, що йдучи на викуп, вони відразу ставали вільними. Дворових теж задобрив: наділив їх даремно огородами, аби

проживали два роки у його, аби доглядали худоби. А сам, упорядкувавши так, зразу майнув у столицю.

Пішли роки за роками, один другого довше, один другого важче. Пішли переміни і несли утрату за утратами для панів, та невелику полегкість і для кріпаків. Подушне рік од року більшало, викупне доймало, земські та мирські збори все прибували та прибували. А на перший раз треба ж і хазяйством завестися, одітися, обутися. Коли панські маєтки пустошилися, економії занепадали, переходили в руки купців, жидів, не більшало й не ширилось добро кріпацьке. Коли перші з горя роздвоювали викупні, другі — ледве кінці з кінцями зводили.

Опустіло і широке чисте дворище серед Горішка, позамикалися, позачинялися столярні двері великого будинку. Колись його гомін, крик та співи оголошували, тепер сум тихий прикриває, важкий спочинок сповива його зверху донизу: не виглядають у великі вікна вигодовані обличчя горничних, не пускають ґедзиків прохожим очима, не роздається їх регіт голосний, їх забави молоді, — все те розбрелося, не знать куди, поховалося, не знать де, — одні пішли у місто за москалями, другі, скинувши дорогі убори, вернулися на свої домівки, огороди полоти, пашню жати. Не видно й довгообразих облич німих лакуз, — десь їх довгополі балахони то в шинку у жида застряли, то змінилися на сірі сіряки. Садок теж запустів, заглух, ні чащі, ні дорожки, — позаростали бур'яном, глухою кропивою, цвіточні круга оповила дика березка, молоді та дорогі щепи сохли, кострубатіли, — не берегло їх дозорливе око, не ходили коло їх ніж та пилка садовника, сам він кудись подівся, десь без вісті забіг. Вонюча бузина розкорінялася-розплоджувалася на волі.

Зате кріпацькі огороди зацвіли квітками. Невеличкі хатки кругом дворища, наче гриби, виростали, коло їх високі рожі, жовтогарячі чорнобривці, пахуча м'ята, м'ятий любисток, зелений барвінок, — те лізло високо угору, друге слалося по землі низенько. По невеличких огородах, наче сторожі, стояли широкоголові соняшники, поміж ними, як рута, зеленіли кущі картоплі, дерлися угору цибульні цибки,

червоніла свекла, кублилася дрібною гичкою жовтогаряча морква, по невеличких тичинках вився горох, квасоля, а гарбузи, розпустивши широко листя, наче шнуром, кругом обводили невеличкі грядочки. Ні бур'янини серед їх, ні травини, тілько чорна та пухка земля чорніє поміж ого-родною рослиною.

В кінці садка, під самим Пслом, поміж кущами молодого вишнику біліє нова хатина. Малась вона будуватися на дві половини, та, видно, в господаря не-стало достатку, і він ледве спромігся на одну, та й то ще не зовсім. Про те говорила недокрита стеля, сяк-так прикидана бур'янами та трухою, запліт для приспи не набитий, не обмазаний. Видно, надолужило хазяїнові, по чужих хатах живучи, і він мерщій поспішав з своєю. А широко була задумана хата: високі рублені стіни, непомірне великі вікна казали про те, хвалилися, що хазяїн їх мав думку вибудуватись на славу. Повз неї якраз пролягає дорога з гори до броду, і тілько невеличкий рівець одрізняє двір од шляху, — ні воріт, ні тину немає, не видно його і з других боків, від садка тілько неполаманий забор схилився, перевитий колючою березкою. Ось шляхом проходять два чоловіки, на заробітки, видно, сунуть, небораки, бо великі торби у їх за спиною, коси на плечах, наче рушниці у москалів. Видно, знайома їм ця дорога, видно, не раз вони ходили на брід, бо так тягнуть сміло. Ось вони, забачивши хату, уп'яли свої очі на неї.

— Іч, і тут уже хтось будується! — сказав один.

— Та ще які вавилони! — додав другий.

— Щось, видно, — заможне? — одгадував перший.

— Навряд. Ти дивись, як укрита хата і приспи кат має, і огорожі.

— Видно, наш брат, Савко? — Наш, та без толку. Хотілося по-панському, а вийшло — по-собачому.

— З сього дерева можна он яку хату збудувати, а він і на одну не спромігся.

Саме проти вікон вони стали і обдивлялися хату, огород.

— Огород і великий, та дурний, — сказав, помовчавши, один.

— Сама глина, — додав другий.— Мов уже гіршого і не було де.

— Піди ж ти! Тісно, брат, тепер стало. Багато нашого брата намножилось, скоро один на одному буде жити.

— Тепліше буде, — засміявся перший.

Ось двері рипнули, з їх виплив кривий дідусь.

— А що вам? — спитався він, напрямляючись до прохожих.

Прохожі зам'ялися.

— Чи сюди дорога на брід?— спитався один.

— Сюди-сюди.

— То-то я й кажу це — сюди, а він каже — ні. Торік мов ми проходили, сеї хати не було.

— Еге, у нас так — у нас все, як з води йде!— усміхнувся кривий.

Та це ж Хомка! Дурненький, кривий Хомка, це ж його і усмішка, його і поступ.

— Це ваша хата?— питається другий прохожий.

— А що, погана хата? Такої, брат, хати — світ сходи — другої не найдеш. Підожди, ми її обробимо, Візерунками виб'ємо, квітками викрасимо.

— Та так-так!— усміхаючись, сказав перший, — та тоді запали — як свічка горітиме.

— А що ти думаєш?— пита Хомка, — з самого тобі дерева і рублена! У нас, брат, так. У нас — коли будуватись, то будуватись.

Прохожі подивились прикро на діда, здвигнули плечима і, нічого не сказавши, пішли собі далі, а Хомка, не примічаючи, що їх немає, не переставав базікати, тикаючи рукою то на хату, то на огород, то на Псьол.

— Хомко! З ким ти гомониш?— крикнула до його у вікно старенька бабуся, держачи на руках маленьку дитину, а невеличкого хлопчика придержуючи за мотузину, котрою він був підперезаний, щоб, бува, не випав у вікно.

— Та тут! — махнув рукою Хомка і усміхнувся…— Всі завидують на нашу хату. Діждіть, кажу, своєї такої… Еге! Я три роки вештався по місту, сходив його з краю в край, а яснішої і веселішої не бачив хати.

— Що він каже, тітко Оришко? — почувся слабкий привітний голос з-за бабусі, і з-за спини її показалося бліде личко молодої молодиці.

— Не налюбується хатою.

— Мамо, мамо! — крикнув, усміхаючись, хлопчик, — а де тато?— і стрибнув з лутки прямо на руки матері.

У запалих чорних очах молодиці блиснула якась іскорка, по зблідлому личку розлилась вона тихою радістю. Молодиця пригорнула хлопчика, поцілувала і поставила на лаві.

— Стій, Карпику, стій. Тато прийде, рибки принесе, а я Катрусю погодую, — і вона простягла руки до невеличкої дівчинки, що сиділа на руках у бабусі і тяглася до молодиці. Тут коло розчиненого вікна, у котре подихала тихо прохолода, вона розпочала дитину годувати.

— Ти б геть пішла, Мотре, од вікна. Вітер віє, хоч він і невеликий, та все ж негаразд — і тобі і дитині.

Молодиця знялася і перейшла на лаву у затишок.

Та се ж усе знайомі. І Хомка кривоногий, Оришка куховарка, Мотря… Тільки Василя й немає.

А то хто суне від Псла та з малою меткою окунів у руках? Та се ж і він, його хода, його поступ. Карпик гукає у вікно: — Тату, тату!— а він показує йому метку окунів, що проти сонця виблискують, підкидаючи червоними хвостами. Тільки чого він такий смутний, такий задуманий, аж змарнів, аж зігнувся мов, коли б не чорна борода, що, як щітка, густо висипалась і затіняла великі ями на щоках, сказав би — він тільки що від болісті знявся.

Так-так. Се ж він, се ж і його хата, і його сім'я.

Від'їжджаючи в столицю, йому се дворище подарував панич, наказуючи, коли хоче будуватися, то й дерева з лісу хай його візьме. Василь довго мосувався, дивлячись на руду глину свого чималого клаптя землі. Він раявся з Мотрею, з котрою швидко і одружився, що його робить: чи розпочати будівлю, чи оселитися тут, чи спродати — і гайда на вільні степи, на більший простір, його тягло туди, мануло, неначе магнітом притягувало. Там воля, там ніщо не нагадає про його

муки, про його неволю. Так Мотря — навпаки. Правда, що вона тут звідала лиха, тілько тута ж вона устрілася із Василем, он у тому садку вона гуляла з ним, на сього Псла вона часто задивлялася. За Мотрею і Оришка тягла руку, і батько та мати Мотрині:— Заведеш на чужі краї нашу дитину. Вона не знатиме, що з нами буде, ми не знатимемо, що з нею. І довіку, може, вже не побачимося.— Збили Василя.

Воно б, може, і не збили його, коли б Йосипенко, купуючи його огородину, не давав, мов на сміх, тілько десять рублів. Василь плюнув Йосипенкові у вічі і пішов у город найматись на станцію, кинувши Мотрю з Оришкою у дворі. Батько та мати раяли їй іти до їх, у село, — вона сама не схотіла, так уже вони зжилися, здружилися з Оришкою.

На станції служба важка — невільно: і вдень вози і серед ночі вставай та їдь. Коли-не-коли вирветься Василь додому, навідається на годину-другу та й назад. Будь Василь хоч один — ще б сяк-так, а то здумає, яка Мотря… Вона така палка, безздорівна — і вхопе його нудьга, запече за серце. Скілько раз він намірявся кинути сю станцію осоружну. Та як його кинути? Де ті п'ятдесят рублів у рік узяти, що дає йому жид, та й від проїжджого часом перепаде. Там жінка з Оришкою у панському дворищі поки ще можна, і сяк-так переб'ються. А він? йому треба думати. Кінчаться ті два роки — і гайда з панського дворища. І тепер Йосипенко насіда: тілько даремно хліб переводите. Куди тоді? Треба ж думати про захист: серед шляху не сховаєшся, та й з шляху проженуть… Гіркі важкі думки обіймали його голову, проймали його серце, мов тупим ножем, різали на шматочки. Він нарікав на долю, нарікав на бога, не то з заздрістю, не то з досадою дивився на кожного заможного. Він не зазіхав на його добро, — тілько чого ж така неправда у світі: одному і надто багато, а другому і повіситися приходиться на чужому. Часто йому приходилося проїздити широкими степами, довгими ланами. Все то панське добро, колись по йому колосилося жито, пшениця доходила до чоловічої груді, — тепер тілько будяки червоніють, та синяк синіє. Даремне пустує земля. Не стало кріпацтва — нікому орати. А скілько б то ся земля прогодувала, прикрила таких, як і він неборак? Все то ненаситність панська: і зори, і засій, і збери, ще й

половину віддай йому, а то хай пустує. Другий раз і можна б узяти, об віщо ж ти руки зачепиш?.. Будь ти проклята, земле! Як не гірко, а тут все ж без усякої справи, голими руками хоч що-небудь заробиш. І Василь, зітхнувши тяжко, поганяє чужу скотину. Минув рік, тілько то й того, що Василь узиму вивіз дерево з лісу. Знайомий лісник не поскупився, та й Йосипенко дивився крізь пальці, йому тоді саме настала своя незгода. Кривого Хомку випустили з тюрми, а хитрий стряпчий припнув його за крадіжку грошей. Усі казали: от чого доброго, Йосипенка посадять на казенні хліба. По цілим тижням жив Йосипенко у місті і не раз його туго набиті грошима кишені пустіли. Одарка сердилась, лаялась, лаялась: усе нажите добро рознесе та розволоче на старість! Вийдуть з двору — десь прийдеться під чужим тином здихати, Йосипенко тілько кректав та все знай носив грошики.

— Куди ти їх носиш? Чи не міським хльоркам?— розсердившись, спитала вона його. Йосипенко увесь затіпався.

— Чи не збожеволіла ти?— одказав він.— Он кривого чорта випустили… Хоч, щоб я на його місце сів? Йосипенчиха замовкла;

Та не затих, не замовк людський поговір: дворові не шепталися, а вголос гомоніли між собою, що як не крути, а правда своє візьме. Найбільше всіх говорила Оришка. Вона доводилась якоюсь родичкою Хомки, і її серце боліло, що безневинно каліка страждає.

Йосипенчиха терпіла, вона ждала, поки скінчиться діло.— Я їх переберу, я їх перечищу!— сварилась вона, затаюючи на серці зло.

Після різдва діло скінчилося — не знайшли винуватого. Люди ще погомоніли трохи та й замовкли: у їх свої нужди, свої незгоди, котрі ближче доходили до серця, ніж чуже лихо. Тоді саме випала черга Йосипенчисі промовити своє слово. Безбоязно вона його вимовила і наперед всього до Оришки: що за збірню вона з усього світу позбирала? Звідти все лихо встає. Нащо їй, одинокій, такі хороми займати, —

перевести її до коваля. У коваля немає дітей, хата простора — помістяться. Оришка, може б, і слова не сказала за те, коли б справді вона була сама, а то коло неї Хомка, Мотря, котра доходжувала послідні дні: не сьогодні-завтра дожидався ще новий жилець… Оришка забила бучу.

— Як се так? Чого се так?

— Ти ще й базікати? З гуздром викину з двору!— крикнула на неї Йосипенчиха і дала строку на два дні.

Оришка кинулась у місто до Василя. Прийшов і Василь увечері. Пораялись, що робити, як бути. Василь кинувся до задворових. У Кабанця хата на дві половини і друга половина пустує. Чи не пустив би ти брата? Кабанець поніс, що хоч у його справді друга половина пустує, тілько тепер вік такий — ні об віщо рук зачепити. Василь пообіцяв три рублі у рік заплатити. Кабанець згодився і тієї ж ночі Василь переніс усе своє збіжжя і перевів Мотрю.

— А я чого тут буду зоставатись? І я піду за тобою, — сказала Оришка і собі перейшла.

Вона рощитувала, що щоденний пайок за неї буде поміччю і для болящої Мотрі. Хомка ж, поки знайде службу, сяк-так переб'ється. На другий день вона пішла у двір за пайком.

— Ти зовсім з двору перебралася? Хіба я тобі так веліла? Нема тобі пайка.

Сумна, невесела вернулася Оришка додому і не Хвалилася Мотрі, щоб, бува, не стривожити. Вона сказала тілько Василеві, що трохи не опівночі прибіг довідатися, чи все благополучно.

— Собаки! — скрикнув Василь.— Тепер, коли діло скінчили, вони задрали кирпу, а то було дуже похнюпили.

— А я думаю, Василю, цього діла не кидати, — проводячи його геть за хутір, знову про своє раялась Оришка.— Я піду до мирового жалітись. Чи виходжу що, чи ні, а вже піду. У нас либонь мировий, кажуть, добрий чоловік.

— Пан!— одрубав Василь.

— Та вже хоч і пан, а коли він справедливий, то не допусте усякій погані знущатись над нами. Хіба я даремно цілий вік робила, силу втрачала? Що нема тілько панича тут, а то б не бути йому управляющим. Побачили б тоді, як то воно легко з свого тягтися.

— Кому, їм буде трудно? Мало грошей накрали?— одказав Василь.

— Авжеж і крадуть. Те дворище, де шинок був, собі одгромив, на весну, чула, будуть перестроювати та перероблювати. Заїжджий двір робити має. Улітку — що тут того чумака їде — страх. По копійці — скілько-то тих копійок?..

Невеселі розстались вони за хутором. Василь пішов у місто. Оришка вернулася додому. Невеличка хатка здалася їй такою сумною, такою глухою-тісною, що й дихати важко, не те щоб повернутися у їй вільно. Вона лягла і цілу ніч продумала про свою долю, про людську неправду, що і без того гірке життя загірчило. Та як не гірко їй було, Оришка не така людина, щоб мовчки терпіти. Вона мовчала, поти Мотря недугувала, а як Мотря підвелася, породивши на масниці сина Карпа, — Оришка пішла знову у двір правити провіанту.

— На те суд є, на те правда у людей!— сварилася вона.

Йосипенчиха і говорити не схотіла.

Оришка тоді кинулась до посредника. Вона знала його ще невеличким хлопчиком, як бувало приїжджав він з своїм батьком до старого Гамзи побігатися та по-гулятися з Гамзенком, тоді ще теж невеличким. Вона усе розказала посредникові, пригадала і те, як колись, потайно од усіх, нагодувала морквою.

— Добре, добре, я скажу, — пообіцяв посредник.

Оришка вернулася дожидати. Так через тиждень кличуть її у двір.

— Чого?

— Іди провіанту брати.

— Не піду я. Хай сюди присилає!— каверзувала вже Оришка.

Пройшов ще з тиждень. Коли везуть паровицею провіант до Оришки: недодане щось більше, ніж за місяць, і ще й на місяць уперед.

— Отак би й давно.

Минає зима, настає весна. Хлібороб обдивляється плуги, борони, вози, літню хліборобську справу. Швидко час настане ярину засівати. Коли теплом держатиме, то й до паски, а то — зараз після провід.

— Чи ти, Василю, і вік думаєш вікувати на тій станції? — пита раз Кабанець Василя, що прибіг у неділю подивитися на сина, довідатись, чи все благополучно дома.

— А що? — понуро пита Василь.

— Як що? Ти б, може, приглядів шматочок поля.

— Та чим його зорати? Пальцями?

— А хіба пальцями не вгризеш? — жартує Кабанець і, трохи помовчавши, повів річ, що воно аби хіть, то можна і не маючи свого товару. Кого попрохав, хто б може з ним спрягся та й прокопирсали ті десятин з п'ять.

— Не з нашим писком! — гордо одказав Василь.— Як йому прохати-кландати — і так як-небудь переб'ємся.

І пішов Василь у місто ганяти чужих коней, думаючи, що коло землі — не йому ходити, не його доля є — хліборобська доля. Одні жінки, сидячи дома, не так і не те думали. Оришка бачила, що провіант їй ітиме тільки до масляної, а там — годі. Треба ж буде і тоді щось кусати. Недовго думавши, вона метнулася розшукувати невеличкого клаптя землі. Одному кума, другому так добра знайома, вона недовго і бігала. Приговорила одного кума випросити в управителя невеличкий шматочок цілини зараз біля Горішка, буцім для себе, і зоравши десятин чотири на хліб, з півдесятини кинула на огород. Через другого кума вона позичила в економії пшениці на засів, на огородину уже сяк-так самі настягались, — того випрохали у других, того пообіцяли вернути, як уроде, а що — купили. Настало літо.— Ще ні на чиєму полі не було такої доброї пшениці, як у Оришки, нічия огородина не задалася така плодюча. Зелених свят тільки дізнався Василь про те. Він зрана прийшов додому на цілий день і, носячи сина, думав, яка-то його доля жде. Після обіду йому стало сумно, тяжко. Думка про свій захист, про своє пристанище не давала йому радіти. Кабанець кликав його до шинку погуляти, та Василь не схотів. Понуривши голову, сидів він і слухав жіночого мовчання. Один Хомка плескав, не знать що.

— Тобі сумно у нас, — сказала Оришка, дивлячись на Василя.

— Ти б пішов хоч проходиться по полю, подивився на нашу пшеницю, огородину.

— Яку пшеницю? Яку огородину?

— Там на горі, коло Вовчої долини. Василь пригадав, що справді бачив невеличкий клапоть, засіяний пшеницею.

— Чого ж він наш?

— Ти хіба не знаєш? — пита Мотря.

— Та цить! — крикнула на неї Оришка, досі моргаючи та показуючи на Мотрю, щоб мовчала.

— Багато є нашого такого! — понуро одказав Василь.

Спершу Мотря, а потім Оришка розреготались. Далі вже Мотря розказала, як і через віщо то їх пшениця.

— То ходім справді подивимся, — каже Василь. Недовго вони збирались. Василь узяв сина на руки, жінка рядно і пішли, зоставивши Хомку глядіти хати.

Сонце саме вступало в літню пору, ще не пекло, а тілько привітно гріло. Земля убралася в пахучу і свіжу рослину, — ні листочка жовтого, ні стеблини сухої нігде не забачиш, все неначе зеленою сукнею вкрито. Дрібний спориш укрив і самий шлях, по йому невеличким рівцем пробігають тілько дві колії, а кругом поля, степи. По їх зеленій скатертині так і біга, так і грає сонячне проміння. Повітря чисте, прозоре, ні пилинки нігде, по йому плаває весіннє птаство і розсипає свою радісну пісню. Гарно у таку пору у полі, не надивишся, не надишешся. І Василеві гарно. Живучи в городі, він так одвик од сього простору польового, од сього повітря свіжого, що він, наче зачарований ішов… Широкою хвилею неслися пахощі польових квіток з усіх боків. Він пригадав здоровенні загони та конюшні на станції, їх пахощі… І його серце наче хто у жмені здавив. А як прийшли на ниву, як обдивився він

буйну пшеницю, квітучу огородину, — він немало дивувався жіночим розпорядком, а більше всього Оришці. — Як се ви, тітко Оришко, так усе зробили? Оришка розказала, хто землю на себе прохав, хто орав, хто засівав. Василь пригадав слова Кабанцеві і пойняв йому віри, що часом і без хазяйської справи можна землю обробляти, що хазяйство не зразу приходе, а наживається довгими роками. Він рішився сього року добути і почать хазяйнувати. З осені він безпремінно наймає десятин з п'ятнадцять, а то і всі двадцять поля. Хай він п'ятнадцять рублів оренди заплате, п'ятнадцять за оранку, п'ятнадцять за насіння... Півсотні рублів... а півсотні ще у його зостанеться. Буде на харч. Та найматиме так, щоб і цілини прихопити, бакшу заведе. Ніщо так не корисне, як бакша. Один знайомий бакшівник хвалився йому торік, що до півсотні з десятини виручив. З десятини — півсотні, а п'ять десятин — дві з половиною сотні. І Хомці буде робота, зопне курінь і буде сторожити, а то от нігде не найде місця... А дві сотні — гроші та ще й чималі, і будуватися тоді можна. Та вже ж і вибудується він не так, як будуються люди — хата як хлів, віконця — дірочки якісь. Він он яку домину розпочне...

Далеко, далеко занесли Василя думки серед простору польового, серед повітря свіжого, тепла привітного. І все те так здається, що ось мов він сьогодні усе те затіває, перед його очима все те коїться. Серце його стиха і радісно б'ється. Оришка прилягла на ряднинці, куняє. Мотря сидить коло неї, держить на руках сина і стиха співає "Удівоньки". Тонкий і тихий її голос розходиться по ниві, зливається з щебетанням пташок. Гарно, боже, як гарно на світі. І бідному часом буває, що він забуває свою бідноту, заколише свої болісті, уложе спати чорну нужду і сповняється його душа таким покоєм.

Трохи не до смерку досидів Василь на ниві, йому так не хотілося іти до хати, а ще більше не хотілось у город. Уже зорі висипали на небі і місяць почав сходити, як він рушив з дому.

VI

Минало літо, заходила осінь. Уже пшеницю звезли і вимолотили, а Василя так і манило, так і тягло в поле. Той майовий день не виходив у його з пам'яті. До того він таки найняв п'ятнадцять десятин поля. П'ять уже зорав на зяб, останні зоставив на ярину, баштан і огородину. Він рощитував, що років з два можна жінкам і в сусідах прожити, він служитиме і так-сяк переб'ються, поки на свою оселю зберуться. Кожного свята, кожної неділі він навідувався додому: і Карпик його радував, і свинка, і пара овечат, що купили жінки, а найбільше хліб, поле. Він щоразу бігав до його навідуватись, милувався густим, як щітка, житом, чорною ріллею, що так чепурно переорав Орищин кум на ярину. У злиденному Василевому господарстві Оришка велику силу мала, у великій пригоді ставала. Вона за рідну матір була молодій Мотрі, за щиру порадницю Василеві і господинею в хаті. Добре знайома з усіма горішанами, вона з того вигадувала велику користь для невеликого хазяйствечка: той те, той друге зробить, то тим, то другим наділить. Не маючи нічого ні за собою, ні перед собою, вона жила, не знаючи ні нужди, ні недостачі, — всього уволю зуміла роздобути Оришка. Правда, що й сама вона невсипуче працює, — що собі то й собі, а то й людям: тому візьметься півмітка напрясти, тому моток, тому оснує основу, хворого одвідає, порає ліки. Як у бога за пазухою жили біля неї Мотря та Хомка. От одна журба з Хомкою, ні к чому не пригодний дома, він не мав місця і на стороні. А і їсти, і пити треба, та не голому ж і ходити. Один Хомка тільки і був журбою задля Оришки. Ні Василь, ні Мотря ніколи слова не казали, а Оришка трохи не щодня клопоталася.— Коли б йому де місце знайти — знов би мов на світ народилась, а то він як спичка та стримить у моїх очах.

Та про зиму нічого клопотатись. Ще літом сякі-такі сторожові роботи лучаються, а зимою які? Та ще в такі роки, коли саме знялась кріпаччина: пустіли панські маєтки, руйнувалися великі господарства, а кріпацтво і голе й голодне стояло серед тієї великої руїни і не знало, що йому робити, за що узятися, до чого свої вільні руки приложити. Не такої йому ждалося волі. Воно ждало за свою вікову працю шматка дарової землі. Йому, правда, й давали, тільки стілько, щоб аби з голоду не пропасти, та й за ту закервували таку плату… Кріпацтво не хотіло такої

землі, котру у любого дешевше можна було купити, воно не думало, щоб така неправда повинна була вчинитись, що їх горе, їх болі дійдуть же до того, кому про те треба знати, воно надіялось. Надія — велика дурисвітка, наче на цепу держить чоловіка. Не будь її — певно, не було б того горя, яке часом приходиться переживати. А вона — це горе зуміє скрасити і злиденну долю прикриє, хоч латами, хоч жданням. І на сей раз кріпаки, укриваючись латами та давлячись гірким хлібом з остюками, ждали…

Вони бачили, як один за другим панські маєтки занепадали, великі степи неорані, несіяні пустували…— Отже даремно земля пропадає, а ми б її, як квітку ту, причепурили… Та не нам вона — не наше, — зітхнувши, казали вони і ждали… З того ждання виросли, кому треба було, великі бучі.

Горішанам не привелося ні ждати чого од волі, ні бунтувати. Вони все, що можна було, одібрали. Панич обдарив їх огородами, а землю прийшлося їм викупляти. їм сказали, що вони тепер уже общество і повинні вибрати собі виборців: старосту, зборщиків, десятників. Ніхто не знав, нащо той староста, нащо ті десятники, зборщики, як і кого їм вибирати. Мировий їм поміг.

— Хто у вас був прикажчиком?

— Йосипенко.

— Ну, от вам і староста, — сказав він.

— То це знову панщина вертається? — обізвалося декілька голосів.

— Яка панщина? Панщина вже не вернеться! Ви крестяне-собственники.

— А нащо нам отой староста?

— Щоб порядкував між вами. Коли нужно від мене що вам наказать — не всіх же кликати вас. Старості я й накажу.

— То хай буде Йосипенко старостою.

— А плата ітиме йому за се?

— Ні-це безплатно.

— Ну, то хай він буде. Він чоловік заможний. Коли Який день прогуляє — йому нічого.

Записали Йосипенка старостою. Заможнішого вибрали зборщиком, щоб податки збирав та носив у Казну, а за десятників довго балакали і прийшли до того, що десятникам або ж плату положити, або ж усім по черзі виправляти цю одбучу.

Хтось пораяв був кривоногого Хомку.

— Хомку? — викрикнув хтось.— Куди йому? Зайців тільки ловити?!

— А що ти думаєш? Хіба такий зайця не дожене?— жартував другий.

— Де тобі дожене, ще й випереде. Громадяни реготались.

— Нам такого прудкого не треба — забіжить без Вісті!

Так і не привелося Хомці десятникувати. Громада присудила кожному одбувати десятникування по черзі.

Василь здивувався, коли, надійшовши додому, йому жінки розказали про сход, кого куди вибрали.

Василеві було найдосадніше, що Йосипенка вибрали старостою.

— Не знайшли чеснішого, прямішого чоловіка. Злодія одібрать, га? Ну й голови! Не дався їм узнаки Йосипенко, прикажчик. Разом уже було б його назначити і зборщиком, щоб харлав мирянські гроші.

— Чи чуєш, Василю, — сказала Оришка, — не наше і не нам! Самі вибрали-хай самі і справляються. Нам коли б льготу прижити — запишемося у міщани. Там і податки менші.

Василь не унявся; у його була інша думка — "Чого нам у міщани лізти, своїх кидати. Уже коли тут бути. — то разом з своїми ярмо тягти".

І він пішов по деревні ходити та вибори славити.. Кожен сам на сам, балакаючи з Василем, судив громаду.

— От ви всі однаково кажете! А що ж у громаді, казали? Чи не самі вибирали?— гарячився Василь.

— Нема у нас такого, щоб нами водив, був за ватажка. Посредник сказав — Йосипенко, — ну і Йосипенко. Та й те вп'ять. Не знали, які обов'язки.. Хай вислуже свій строк — роздивимось, побачимо.

До Йосипенка хоч не швидко, а дійшли ті Василеві гомони.

— І яке йому діло? Що він між нами? Жидівський наймит! І знав би свого жида, а не ліз, куди його голова не влізе.